

## دیل، جمعیت، شعور

- اوخوجویا
- دیل
- بیرینجی فصیل: دیلین ماهیتی
- ایشار مدن نیطقه دک
- نیطق و فعالیت
- امک، جمعیت و دیل
- سۆزلر و شئیلر
- دیلین و نیطقین فونکسیالاری

### اوخوجویا

اینسانلار آراسیندا ان موهوم اونسیت واسیطهسی اولان دیل حاقینداکی بو کیتابدا دیلین بعضی فلسفی مسالهلریندن بحث ائدیلمیش. همچین دیلین ماهیتی، اونون اینسان حیاتیندا اوینادیغی رول، دیلین یارانماسی، ایشار مدن نیطقه دوغرو اینکیشافی فلسفی باخیمدان آراشدیریلیر. عادت، علمی ادبیاتدا ایدیعا ائدیلمیش کی، دیل امک فعالیت زامانی جمعیتده یارانمیشدیر، جمعیتدن کناردا دیل یارانا بیلمزدی. بو زامان اونودولور کی، جمعیت اوزو ده دیلسیز مؤوجود اولما بیلمزدی. غریبه وضعیتدیر: دیل جمعیتسیز، جمعیت ده دیلسیز یارانمیش. بس، اوندان نجه اولموشدور کی، بیرینین وارلیغی دیگرینی شرطلندیرن و نه زامانسا ایکسی ده مؤوجود اولمایان بو ایکی ایجتیماعی حادثه عمله گلیمیشدیر؟ نیطقین اینسان فعالیت ايله علاقه سی نجه اولموشدور؟ هانسی اول یارانمیشدیر: امک، جمعیت، یاخود دیل؟ سۆزلرین اشیالارا، اشیالارین سۆزلره موناسیبتی نجهدیر؟ اشیالارین آدلاری، عومومیتله آدلاندیرما تصادوفی، یاخود شعورلو اولموشدور؟ دیل و نیطق آراسینداکی موناسیبت نجهدیر؟ مو عاصیر اینسانین حیاتیندا دیل نه کیمی اهمیت مالیکدیر؟ بوتون بو سواللارا مؤلیف تاریخ علمی باخیمیندا یوخ، دیلچیلیک و فلسفی علملر باخیمیندا جاواب وئرمهیه چالیشمیشدیر.

کیتابدا دیل و شعور آراسینداکی موناسیبتلره علمی باخیمدان یاناشیلیر، بو موناسیبتلر فلسفه و پسیکولوگییا علملرینین، خصوصن نئروپسیکولوگیاین سون نایبیلتری اساسیندا آراشدیریلیر. بو نؤقطهیه نظرندن دیل و جمعیت، دیل و تاریخ پرولململرینین تدقیقینه ده کیتابدا گنیش یئر وئرلمیشدیر.

کیتاب قاباقجیل دونیا علمی نین موترقی ایدئیالاری اساسیندا یازلمیشدیر. مؤلیف علمی ادبیاتدا ایرهلی سورولموش فیکیر، ایدئییا، نظریه و فرضیهلره تنقیدی یاناشمیش، بونلارین مثبت و منفی جهتلرینی اوخوجویا ایضاح ائتمگه چالیشمیشدیر.

نظرندن کنچیریلن و تدقیق ائدیلمیش پرولململرین موهوم بیر قیسمی نه اینکی آذربایجان دیلینده (آذربایجان دیلچیلیگینده یوخ!)، عئینی زاماندا علمده ایلیک دفعه قالدیریلیر. مؤلیف بیر سیرا حاللاردا بو پرولململرین حلینده مو عاصیر علمی ایدئیالارلا تضاد تشکیل ائدن فیکیرلر ایرهلی سورور، بعضاً مو عاصیر دیلچیلیکده قبول ائدیلمهین، بعضاً ایسه تنقید ائدیلمن (ردد ائدیلمن دئسیدیک، داها دوغرو اولاردی) ایدئیالارا ایسناد ائدیر. لاکین قئید ائدیلمه لیدیر کی، مؤلیف دیلین فلسفی مسالهلرینی تدقیق و ایضاح ائدرکن هر یئرده دیالکتیک و تاریخی ماتریالیزم فلسفی مودعالاریندان چیخیش ائدیر.

قئید ائدیلمه لیدیر کی، ایندییه دک تدقیقاتچیلار دیلین فلسفه ايله باغلی پرولململریندن دانیشارکن اوز فیکیرلرینی ثبوت ائتمک اوچون مارکس و ائنقلسین اثرلریندن سیتاتلار گنیرمیش، اونلارین فیکیرلرینه اساسلانمیشلار. لاکین هئچ کس اونلارین فیکیرلرینده کی معنائین درینلیگینه دیقت یئتیرمه میشدیر. مارکس و ائنقلس اوز اثرلرینده دیل و تفکورون موناسیبتیندن دانیشمامیشلار، دیل و شعورون موناسیبتیندن بحث ائتمیشلر، حالبوکی ایستر آذربایجان، ایستر سه ده عومومیتله سوونت دیلچیلری بو بارده همیشه مارکس و ائنقلسین مشهور سۆزلرینه موراجیعت ائتمیشلر («دیل ده شعور قدر قدیمدیر»). «دیل باشقا اینسانلار اوچون مؤوجود اولان و یالنیز بونولا دا منیم اوزوم اوچون مؤوجود اولان پراکتیک رئال شعور دور» و س.). اونلارین فیکیرینجه، گویا شعور و تفکور عئینی حادثه دیر. عکسینه مارکس و ائنقلس

دیل و تفکورون مونا سبیتیندن دانیشماق ایستسه ایدیله، «شعور» سۆزونو یوخ، «تفکور» سۆزونو ایشله دردیله. محض بو کیمی سبیلره گۆره مؤلیف مارکس و انئقلسین فیکرلرینه موراجیعت انئدیگده اونلارین ایندییه دک وئریلمیش ایضاحیندان چیخیش ائتمیر، اکثر حاللاردا اؤز شرحینی تقدیم ائدیر.

لاکین نظره عالمق لازیمدیر کی، بو کیتابدا تقدیم اندیلان دیلین فلسفی پروبلنلرینین اکثریتی علمده ایله دفعه قالدیریلیر. اونا گۆره ده گومان ائدیرم کی، سهولریم، یانلیش، یاخود دولاشیق فیکرلریم اولمامیش اولماز. کیتابدا راست گلهجگینیز نۇقسانلار و عومومیتله کیتابدا قالدیردیغیم مسالهلر باره سینده فیکر، مصلحت، آرزو و تکلیفلرینیزی منه بیلدیرسه نیز، قاباجادان اؤز مینتندار لیغیمی بیلدیریرم.

## دیل

اینسانی اطراف موحیطه حاکیم ائدن، بوتون جانلیلارین فؤقونده ساخلایان دیلیدیر. اینسان دیلدن هر گون، هر ساعات ایستیفاده ائدیر. چوخ واخت اینسان حیاتیندا ایدراکین، شعورون، تفکورون اهمیتی اؤن پلانا چکیر، بونلار سیز اینسان کیمی عومومیتله موجود اولما بیلیمه جگینی سؤیله بییرلر. بو زامان اونودورلار کی، ایدراکین شعورون، تفکورون یارانماسی و فورمالاشماسیندا دیلین اهمیتی بؤیوکدور. دیل اولماسا ایدی ایدراک، شعور، تفکور حاقیندا، موعاصیر اینسانین اؤزو حاقیندا بو گون صؤحبت بنله اولما بیلمز دی. اینسانی اینسان ائدن دیلیدیر.

اینسان حیاتیندا اوینادیغی نهنگ رولا گۆره دیر کی، دیلین یارانماسی، گنرچکلیکله، شعورلا، تفکورله علاقه سی، عومومیتله دیل پروبلیمی بوتون دؤورلرده فیلسوفلاری ماراقلاندیرمیش، دیلچیلیک علمی یاراناندان اونون مرکزی مؤوضوعونا چئوریلیمیشدیر. «دیل ندر؟» سوالی دیلچیلری دیل حاقیندا علمین بوتون تاریخی بویو ماراقلاندیرمیشدیر. بو سوالا چوخلو و موختلیف جاوابلار وئریلمیشدیر. جاوابلار، مؤلیفلرین علمی دونیاگۆروشونو عکس انئدیرمیش، دیلین تدقیقات مئتودلارینین، دیلین اینکیشافی، فورما و قانونا او یغونلوقلارینین موعینلشدیریلمه سینده جیدی تاثیر گؤستریمیشدیر.

دیلچیلیک علمی دیلین ماهیتی و طبیعتی حاقیندا کی مودعالاریندا دیالکتیک ماتریالیزم فلسفه سی نین پرنسیپلرینه اساسلانیر. بو مودعالارا گۆره، دیلین اساس فونکسیالاری کومونیکاتیو (اونسیت)، فیکر (تفکور، نومیناتیو - دیل فیکر آلتی دیر)، ائستتیک-اؤموسیونال و اینعکاس فونکسیالاریدیر. دیل محض کومونیکاتیو و فیکری فورمالاشدیرما آلتی فونکسیالاری سایه سینده ایجتیماعی حادیثه اولور. دیلچیلیک علمی ده دیله بو باخیمدان - ایجتیماعی حادیثه اولماسی نۇقطة یی-نظریندن یاناشیر، دیلین طبیعتینی، اینکیشاف قانونا او یغونلوقلارینی، دیلله شعورون و تفکورون، دیلله جمعیتین قارشیلیقلی علاقه و مونا سبیتلرینی بو باخیمدان اؤیرنیر.

دیله ستروکتور باخیمندان یاناشماق، اونا بنله بیر تعریف وئره بیلیرک: دیل ایشارلر و اونلار آراسیندا علاقه لر سیستمدیر. دیله اونون فونکسیالاری، جمعیتده کی رولو و اینسان حیاتیندا کی اهمیتی باخیمندان یاناشدیدا ایسه اونا بنله بیر تعریف وئرمک اولار: دیل اینسانلار آراسیندا ان موهم اونسیت و اسیطه سی، اینسان فیکرینین، تفکورونون فورمالاشماسی و اسیطه سی، اینسانلارین ائستتیک-اؤموسیونال حیسلرینین ایفاده و اسیطه سی، اینسانین معنوی عالمینی، اخلاقی نین، داورانیشینی، خالقین معنوی روحونون فورمالاشماسی و اسیطه سیدیر. بیز بو تعریفین سون و ان کامل تعریف اولماسی فیکریندن اوزاق اولساق دا، بیزجه، او، دیله ایندییه دک وئریلمیش تعریفلرین ان احاطه لیس، موکملیدیر. دیلسیز جمعیت، دئمهل، اینسانین اؤزو موجود اولما بیلمز. دیل اینسانین اینسان کیمی وارلیق فورماسیدیر.

بوتون بونلار دیلین فلسفی تعریفیدیر. دیلچیلیک علمی ایسه دیلی صیرف دیلچیلیک باخیمندان اؤیرنیر. دیل هر شئیدن اول دیل حاقیندا علمین، دیلچیلیگین تدقیقات اوبیئکتیدیر، پرنسپلیدیر. دیلین نظری پروبلنلرینی - دیل و شعور، دیل و تفکور، دیل و جمعیت، دیلین طبیعتی و ماهیتی، دیلین اینکیشاف قانونا او یغونلوقلاری، دیلین قنوسؤلۆژی و اونتولۆژی پروبلنلری-دیلچیلیگین بعضاً اوبرازلی صورتده دیلین فلسفه سی آدلاندیریلان عومومی دیلچیلیک آدلانان ساحه سینده اؤیرنیلیر.

نظری دیلچیلیک هر شئیدن اول دیلین ماهیتی پروبلنلرینی آیدینلاشدیرماقلا مشغول اولور، چونکی ان موهم اونسیت و اسیطه سی اولان دیل بو و یا دیگر درجده جمعیت، تاریخ، شعور، تفکور، پسیخیکا، فردین نطق قابیلیتی و س. ایله علاقه داردیر. محض بونا گۆره دیلچیلیک دیلین ماهیتی مسالهلری ایله آزا چوخ علاقه دار اولان دیگر علم ساحه لری ایله «کسیشیر»، بنله لیکله، آریق علم ساحه لری یارانیر.

البته، دیل اؤزو اؤزونده اولان، اؤزو اؤزو اوچون اولان وارلیق، حادیثه دئییلدیر. او، اوبیئکتیو گنرچکلیکده موجود اولان دیگر وارلیق و حادیثه لرله سیخ علاقه داردیر. دیلین طبیعتینی دوزگون موعینلشدیرمک اوچون اونون دیگر اوبیئکتیو حادیثه لرله علاقه سینی دیالکتیک ماتریالیزم موعیندن آیدینلاشدیرماق لازیمدیر. دیلچیلیگین تاریخی دیلی باشقا حادیثه لرله یاخینلاشدیرماق حاللاری ایله دولودور. نظری

دیلچیلیدکه دیلین تفکور له علاقه لندیر یلمهسی اساسیندا منطقی دیلچیلیک و دیل نظریهسی نین مننالیقویستیک اسپنکتی، دیلین اینسانین پسیکی فعالیتی ایله علاقه لندیر یلمهسی اساسیندا پسیکولوژی دیلچیلیک و دیل نظریهسی نین پسیکولینقویستیک اسپنکتی، دیلین دیگر اجتماعی اینستیتوتلار لا علاقه لندیر یلمهسی اساسیندا سوسیولوژی دیلچیلیک و دیل نظریهسی نین سوسیولینقویستیک و اننتولینقویستیک اسپنکتی، دیلین طبیعت حادیته لری ایله علاقه لندیر یلمهسی اساسیندا ناتورالیست دیلچیلیک و دیل نظریهسی نین آکوستیک-فیزیولوژی اسپنکتی یارانیر.

اون دوقوزونجو عصرین اورتالاریندان باشلا یاراق دیله واحد بوتؤو کیمی باخیلمیر. سون زامانلار، خصوصن ف. دئ سؤسوردن باشلا یاراق، نطق فعالیتینده دیل و نطق قارشیشلادیر یلمهسی (انتینومیاسی، دیخوتومیاسی) گؤستر یلیر.

دیلي داها چوخ دیل و نطق دئییه قارشیدیر یلار. دیلین بئله پارچالانماسی اونون بیر بوتؤو واحد کیمی تدقیق اندیلمهسینه مانع اولور. اصلینده دیل و نطق قارشیشلادیر یلمهسی شرطیدیر. نطق (یاخود نطقلر) دیلین رنگارنگ فردی تظاهور فورماسیدیر (فورمالاریدیر). بو مسالیه سونرا قاییداجاق و اونو گئنیش صورتده نظردن کچیرمهگی. بورادا ایسه آنجاق اونو قئید ائتمگی لازیم بیلیریک کی، نظری دیلچیلیک، اساسن، دیل پروبلملری ایله مشغول اولمالی، نطق حاقیندا ایسه تکجه عومومی مودعالار ایرهلی سورمکه کیفایتلمهیدیر؛ نطق پروبلملری ساحه دیلچیلیکری تدقیق ائتمهیدیر.

دیلین تدقیقینده ایکینجی چینیلیک سوبینکتله تدقیقات اوبینکتی آراسینداکی موناسیبت مسالهسیدیر. دیلچیلیگین تدقیقات اوبینکتی، پرنئمئی ندر؟ شوبهسیز کی، دیلدر. ماتریالیست ادراک تعلیمینده سوبینکتله تدقیقات اوبینکتی آراسینداکی قارشیلیق موناسیبتله اساس یئر وئر یلیر. تدقیقاتین نتیجهسی سوبینکتین تدقیقات اوبینکتینه بسلهدیگی موناسیبتدن خئیلی درجهده آسلیدیر. بو موناسیبتین نجهلیگندن آسلی اولاراق تدقیقاتین نتیجهسی اوبینکتیه ده، سوبینکتیه ده اول بیلر. حتئ اوبینکتیه موناسیبتده بئله بوتون اوبینکتیه نتیجهلرله یاناشی سوبینکتیه مومنتلر ده نتیجهده موعین درجهده اوزونو گؤستر مهلیدیر، چونکی، بیزیم حیسلریمیز، قورایشلاریمیز اوبینکتیه عالمن سوبینکتیه اوبراز لاریدیر؛ قوراما سوبینکتیه ایدنیلاردان اوبینکتیه حقیقته دوغرو حرکتدیر. قوراما نه قدر گئنیش، اطرافلی و درین، تدقیقاتین اوبینکتی حاقیندا بیلدیگیمیز نه قدر احاطهلی و دقیق اولار سا، تدقیقاتین نتیجهسینده سوبینکتیولیک بیر او قدر آز اولار. بونا گؤره ده تدقیقاتین سونوندا سوبینکتیولیکدن چکیمک اوچون تدقیقاتی تدقیقات اوبینکتینی اوزو اوچون مومکون قدر دقیق موعینلشدیر مهلیدیر. بو باخیمدان دیلچیلیگه نیسبتن بوتون دیگر علم ساحه لری ایله مشغول اولانلارین بختی گئیر میشدیر، چونکی اولارین تدقیقات اوبینکتی بیلواسیطه موشاهده اندیله بیلر، حالبوکی بیر اونسیت واسیطهسی کیمی دیلی بیلواسیطه موشاهده ائتمک مومکون دئییلدیر. موعین بیر فردین نطقینی - شیفاهی شکیلده نطق فعالیتی و نطق آکتینی، یازیلی شکیلده بئنه ده صیرف فردی اولان و نطقین یازیلی کؤچورولموش فورماسینی، متنی - موشاهده ائتمک اولار، آیری-آیری فردلرین نطقینی موشاهده ائتمک اولار (قریبهیر، بئله چیخیر کی، نطق وار، دیل یوخدور، دیل فیکسایدیر)؛ بوتؤولوکده دیلی موشاهده ائتمک غیری-مومکوندور. متنلر اوزریندکی موشاهده لری توپلاساق، بئنه ده دیل اوزرینده دئییل، متنلر توپلوسو اوزریندکی موشاهدهنی آلاریق. متنلر توپلوسو هئچ ده دیل دئمک دئییلدیر، ل. و. شئربانین دیلی ایله دئسک، دیل ماتریالیدیر. دیلچینی تدقیقات اوبینکتی ایسه متن و یاخود متن توپلوسو اول بیلمز. بوتؤولوکده «اینسانلارین اونسیت، ایفاده، فیکیر و دیگر اینفورماسیالاری نقل ائتمه واسیطهسی اولان دیل ستر وکتور ونا و وظیفهسینه گؤره اوچ موختلیف کئیفیته مالیکدیر. دیل-بو،

آ) دیل ستر وکتور (یاخود سیستمی)، اونون واحیدلرینین، کاتئور بیالارینین، سیستملرینین داخلی موتشکیل لیگیدیر؛

ب) تاریخ عمله گلن و سونراکی اینکیشافا قابیل اولان دیل نورماسیدیر؛

و) دیلی، اونون ستر وکتورونو و نورمالارینی بیلن و اولاردان اوز فیکیر، ایراده، حیسلرینی ایفاده ائتمک، نطق محصولو یاراتماق اوچون ایستیفاده ائدن فردلرین نطق فعالیتیدیر.

ل. و. شئربانین دیلی ایله دئسک، دیلچیلیگین پرنئمئی دیل-ستر وکتور (سیستم)، دیل-نورما، دیل-دانشانلارین فعالیتی کیمی اوچلوكدور.

دیلین تدقیقینین موختلیف اسپنکتلرینین موجدولوغو دیلچیلیگین پرنئمئی نین موختلیف لیگینی گؤستر میر، اونون واحیدلیگینی دانمیر. تدقیقات اسپنکتی نین موختلیف لیگی دیلچیلیگین پرنئمئی نین دگیشکنلیگینی ده گؤستر میر؛ دیلچیلیگین پرنئمئی دگیشمیر، دقیقلشدیر یلیر. تدقیقات اسپنکتی نین موختلیف لیگی سوبینکتین اوبینکته موناسیبتیندن، تدقیقاتی نین ایستیفاده ائدیگی منئودون موختلیف لیگیندن ایرملی گلیر. نظری دیلچیلیک دیل حاقیندا اونون تدقیقینین بوتون اسپنکتلرینی احاطه ائده بیلن عومومی تصور یاراتمالیدیر.

دیالکتیک و ماتریالیست فلسفهیه گؤره، تدقیقات اوبینکتی اوز-اوز لوگونده واحد و بوتؤودور، پرنئمئین اوزونده ضیدیت اولمور. تدقیقات اسپنکتی نین موختلیف لیگی اوبینکته باخیشدا بو و یا دیگر علامتین داها قاربایق گؤستر یلمهسی نین نتیجهسیدیر.

## بیرینجی فصیل: دیلین ماہیتی

### ایشارەدن نیتقەدەک

دیل اینسان حیاتی نین، فعالیت نین ائله بیر ساحەسیدیر کی، اونسوز (دیلسیز) نینکی اینسانین فعالیت نین، حتی بیر ایجتیماعی، سوسیولوژی واریق کیمی اینسانین اوزونون واریغینی، موجودلوغونو تصووره گئیرمک بئله مومکون دئییلدیر؛ دیلسیز اینسان ایجتیماعی واریق اولماقدان چیخیب بیولوژی واریغا چئوریلیر. دیلین اینسان حیاتینداکی عوضسیر اھمیتی نین نتیجەسیدیر کی، ایجتیماعی واریق اولان اینسان، دئمک اولار کی، اوز واریغینی درک ائتدیگی ایلک واختلاردان باشلاپ اراق دیلین یارانماسی، منشایی حاقیندا موختلیف فیکرلر- فرضیه و نظریه لەر، ناغیل و افسانلەر ایرملی سورموشدور. بو فیکرلرین بیر قیسمی علمی سجبیه داشیمیش، دیگر قیسمی علمدن اوزاق اولموش، بعضی سی ایدئالیزم جبهەخاناسیدان گۆتورولموش، بعضی سینده دوآلیزم روحو اوزونو گۆستریمیشدیر. خصوصن اون دو قوزونجو عصر دن سونرا ایرملی سورولن فیکرلرین موھوم حیصه سی ماتئریالیزم دونیاگۆروشونە اساسلانمیشدیر.

بیر زامانلار دیلین منشایی، یارانماسی ایلە نینکی علم، حتی دین دە ماراقلانمیشدیر. بو حاقدا تۆر ائدا، اینجیلده، قوراندان موختلیف فیکرلر سۆیلنمیشدیر. حتی بو موقدس کیتابلاردا دیلین عملە گلمەسی مسالەسی نین ایضاحیندا بئله، تعجوبلو گۆرونسە دە، ماتئریالیزم و ایدئالیزم دونیاگۆروشو روشئیملرینە تصادوف ائدیلمیش. بیز ھمین کیتابلاردا دیلین یارانماسی حاقیندا ایرملی سورولن فیکرلرین تحلیل ائتمک فیکریندە دئییلدیر، چونکی بو احکاملارین تحلیلی دیلین فلسفەسی نین یوخ، دیلین تاریخی فنی نین مؤوضو عسودور. یھودیلرین، خاچیرستلرین و موسلمانلارین دینی کیتابلاریندا دیلین یارانماسی حاقیندا بیر-بیرینە یاخین ایلکی فیکر ایرملی سورولور: 1) گویا آدمی یارادان آلاھ دونیاداکي اشیا لاری بیر-بیر اونا گۆستریب اونلارین آدلارینی دئییر؛ 2) آلاھ آدمی خلق ائتدیکن سونرا دونیاداکي اشیا لاری آدلاندیرماگی اونون اوزونە حوالە ائدیر. بیرینجی فیکر او دئمکدیر کی، دیل اینسانا (آدمە) آلاھ طرفیندن باغیشلانمیشدیر. بو، ماہیتجە ایدئالیست فیکردیر، چونکی دیلین فؤوق البشر قووه طرفیندن اینسانا عطا ائدیلمەسی ایدئالیست ایرملی سورور. ایکینجی فیکرە گۆرە ایسە دیلی اینسان (آدم) اوزو یارانمیشدیر. دینی احکام اوچون غریبە سسلنسە دە بو فیکردە ماتئریالیزمین ایدئالیست روشئیمینی گۆرمک اولار. تفررو عاتینا و ارمادان تقدیم ائدیلمیش بو فیکرلر بیر داھا ثبوت ائدیر کی، حتی دینی احکاملاردا بئله (دین خادیملرینین بونو ایستەییب-ایستەمەسیندن آسیلی اولمایاراق) ایدئالیست، پریمیتوو شکیلده اولسا دا دیلین عملە گلمەسی حاقیندا ایدئالیست و ماتئریالیست دونیاگۆروشونون موباریزەسی اوزونو گۆستریر. آنتیک دۆوردە بو موباریزە یونانیستاندا شئیلر و اونلارین آدی آراسینداکی علاقە حاقیندا مشهور فلسفی موباحیثە شکیلندە تظاہور ائدیر. اورتا عصرلر، یئنی و ان یئنی دۆورلردە دە دیلین عملە گلمەسی حاقیندا بیر سیرا فرضیه و نظریه لەر ایرملی سورولور. لاکین دیالکتیک و تاریخی ماتئریالیزمە قدرکی بوتون فرضیه و نظریه لردە دیلین عملە گلمەسی حقیقی علمی اساسدا ایضاح ائدیلمیش. یالینز اثرامیزدان اول یاشامیش مشهور یونان ماتئریالیست فیلسوفو ائپیکورون سۆیلەدیگی - دیل احتیاج نتیجەسیندە، اینسانلارین بیر-بیرینە نە ایسە سۆیلەمک احتیاجی حیس ائتمەسی نتیجەسیندە عملە گلمیشدیر فیکری، دیلین عملە گلمەسی نین ماتئریالیست (البتە، ایدئالیست) ایضاحینا یاخینلاشیر.

دیلین عملە گلمەسی نین علمی ایضاحینی دیالکتیک ماتئریالیست فلسفە وئرمیشدیر. ک. مارکس و ف. ائنگلسین ایرملی سوردوکلری بو نظریه یە گۆرە، اینسان دا، دیل دە عینی زاماندا امکلە، امک پروسئسی نتیجەسیندە یارانمیشدیر. ف. ائنگلسین «مئیمونون اینسانا چئوریلەسی پروسئسیندە امگین رولو» آدی اثریندە دیلین منشایی، «عاییلەنین، خصوصی مولکیتین و دوولتین منشایی» آدی اثریندە ایسە دیلین تاریخی اینکیشافی اوز ائگۆرنلیکلە (اونا گۆرە اوز ائگۆرنلیکلە دئییریک کی، اونون ایرملی سوردوبو بیر سیرا پروبلنلر سونرالار علمین، خصوصن آرخئولوگیا و پسیخولوگیا علملرینین نابیلترلی اساسیندا ثبوت ائدیلمیشدیر) اساسلانمیشدیر. بورادا ھمین اثرلرین تحلیلی وئرمک، دیلین عملە گلمەسی حاقیندا ماتئریالیست نظریه سینین ایضاح ائتمک، عومومیتلە، دیلین منشایی پروبلمی نین بیرباشا شرحینی وئرمک مقصدی قارشیا قویولمامیشدیر. بئله بیر ایضاح، عومومی دیلچیلیگین ایدئالیست کورسونون مؤوضو عسونا داخیل ائدیلمیش اوچون بورادا یالینز دیلین یارانماسی نین نظری فلسفی-پسیکولوژی ایضاحینی وئرمک نظر دە توتولموشدور.

اصلیندە دیلین منشایی پروبلمی دیلچیلیگین دئییل، فلسفەنین مؤوضو عسودور، لاکین ھر حالدا دیللە علاقە دار اولدوغو اوچون بو پروبلمین دیلچیلیک دە نظر دن کئچیریلەسی فایدالی اولاردی.

دیلین منشایی حصر ائدیلمیش موختلیف ایستقامتلی (دیلچیلیک، فلسفی، پسیکولوژی و س.) علمی اثرلردە تدقیقاتچیلار دیلین یارانماسی نین ماتئریالیست شرحیندە ف. ائنگلسین «مئیمونون اینسانا چئوریلەسی پروسئسیندە امگین رولو» آدی اثرینە ایسناد ائدیرلر. اونلار

گۆستريرلر كي، انئقئلسه گۆره، اينساني دا، ديلي ده امك ياراتميشدير: اينسانين اولو اجدادلاري اولان اينسانابنزر مئيمونلار امكله مشغول اولما پروسئسئنده اينسانا چئور يلميشلر: امك تكلئكده مومكون اولمادئغي اوچون عمله گلئكده اولان اينسان سورولر حالئندا بئرلشمئش (سورو حالئندا بئرلشمده دوشمنه قارشي قورونماق عامئلي ده موهوم رول اوينامئشدير) و بئر-بئرئنه نه ائسه دئمك، اونئسئت احتئاجي حئس ائتمئشدير و بئلهلكه، دئل مئيدانا گلئمشدير. علمي ادبئياتدا انئقئلسه اينساد ائدئلهرك ائرئلي سورولن دئلين يارانمئسئ نئن سخمئ بئلهدير.

ف. انئقئلسئ دئلين مئشايي حاقئنداكي فئكئرلرئنين ايضاحي علمي ماتئرئاليزم باخمئندان تامامئله دوغرودور، لاكئن اونون ماتئرئاليست ايضاحئني بو قدر پريمئئولئشدير مك دوزگون دئئئلدير. انئقئلس اوز اثرلرئنده قئئد ائتمئر كي، دئل بئر-بئرئنه يارانمئشدير. اونون سوزلرئني بئله پريمئئو شكئله قبول و ايضاح ائتمك ان آزي ماتئرئاليزمي باياغئلاشديرماق دئمكدير. بوندان باشقا، انئقئلسئ همئن اثرئ يازدئغي واخندان كئچن يوز ائلدن ده چوخ مودتده عومومئته علمده؛ خصوصئله بو پربولئمن ايضاحي و حلئنده مومستئنا رولو اولان پئسخولوگئيا و آرخئولوگئيا علمئنده نئنگ نائلئتلر ده ائدئلمئشدير. دئلين مئشايي پربولئمنئني ايضاحئندا علمئن انئقئلسدن سونراكي موفقئتلرئني نظره عالماق دئالئكتئك ماتئرئاليزمه اعتئناسئز لئقدئر.

دئلين يارانمئسئني امكله علاقهئندئر مكد انئقئلس تامامئله حاقئئدئر. لاكئن پربولئمن حلئني بو قدر سادهئشدير مك اولماز. ائلك مئمون-اينسانئن (پئئتكائتروپ) يارانمئسي، ائلك اينسانئن امكله مشغول اولمئسي و ائلك معنالي اينسان سئلرئنين - دئلين يارانمئسي آراسئندا حئئي تاريخ اوچون اوزون مودت كئچمئشدير.

دئلين - اينسان نئطقئ نئن مئشايي پربولئمنئني تدقئق ائتمك اوچون ان آزي دؤرد كومپلئكس علمي بئئلكلر لازئمدير:

(1) مو عاصئر عومومي دئلاجئلك، خصوصن اونون ائشارلر حاقئندا علم اولان سئمئوتئكا بؤلمهسي؛

(2) مو عاصئر پئسخولوگئيا علمئنه ائنقئلابئلئشديرئجئ تاثير گؤسترن پئسخولئنفوئستئكا (ياخود نئطقئن پئسخولوگئياسئ)؛

(3) ائكئنجئ سئقتال سئسئئئمئ نئن فئزئولوگئياسئ، نئطقئن نورمال و پاتولوژئ نئوروپئسخولوگئياسئ؛

(4) بئئئنئ و نئطق فعالبئتي اورقانلارئنين تشكول مورفولوگئياسئ

مئمونون اينسانا چئور يلمهسي پروسئسي اوچونجو دؤورده ياشامئش اينسانابنزر مئيمونلاردان-اوستر الوئپئتكلردن باشلانئر. اوستر الوئپئتكلر جانلي طبعئتن (حئئوانلارئن) اينسانا قدر كي ائنكئشافي ائله اينسان آراسئندا كئچئد پئلهسي تشكئل ائدئر. اوستر الوئپئتكئن تاپئلمئش ائسكئئتلرئ گؤسترئر كي، اولار دؤرد اطراف اوستده بئرئين مو عاصئر اينسانابنزر مئيمونلاردان فرقلئ اولاراق ائكي دال اطراف - ائندئكي كئمي دئسك، ائكي آئاق اوستده بئرئيمئشدير. بعضئ تدقئقاتچئلار بئله فئكئر يورودورلر كي، گؤيا اوستر الوئپئتك يارئم بؤكولو وضعئنده بئرئيمئشدير، لاكئن مو عاصئر علم ثوبوت ائدئر كي، بئله يوروش مومكون دئئئلدير. اوستر الوئپئتكلر چؤلده، يعنى آچئق بئرده ياشامئشدير. ائكي آئاق اوستده بئرئيمكدن باشقا اوستر الوئپئتكلرئ اينسانا ياخئنلاشديران بئر ده اولارئن دئشئرئنين قورولوشدور: قورئلا و شئمپانزهدن فرقلئ اولاراق اوستر الوئپئتكلرئن قاباق دئشئرئ كئچكئدئر و او قدر ده قاباغا چئخامئشدير. اوستر الوئپئتكئ بئئني اينسان بئئئئندن داها چوخ مئمون بئئئنه ياخئن اولموشدور. اوستر الوئپئتكئ مئمونا ياخئنلاشديران بئر ده اودور كي، او، امك آئئي حاضئر لامامئش، طبعئدهكي حاضئر آلئردن - چايداشئ و دوئكدن ائستئفاده ائتمئشدير. بونو ائكي عامئل ثوبوت ائدئر: بئرئنجئسي، اوستر الوئپئتك ائكي آئاق اوستده بئرئدئگئ اوچون تعقئب ائندئگئ حئئوانا چاتا بئلمزدئ؛ ائكئنجئسي، اونون بئرئئجئ دئشئرئ اولمادئغي، فئزئكي جهئدن تام مو حافئظه سئز اولدوغو اوچون (نظره عالماق لازئمدير كي، اوستر الوئپئتك آچئق چؤلده ياشادئغي اوچون دوشمندن گئزلنه ده بئلمئردئ) اوزونو مودافئعه اوچون موطلق بئر آلئدن ائستئفاده ائتمهلي ائدئ. اونو دا قئئد ائتمك لازئمدير كي، بئرئئجئلاردان مودافئعه و ائرئ حئئوانلارئ اوولاماق اوچون اوستر الوئپئتكلر سورو حالئندا بئرلشمئشديلر: بونو سترئكفونئئئن ماغار اسئندا (پئرئورئيا شئرئ ياخئنئغئندا) اون ائكي كئله سومئونون تاپئلمئسي دا ثوبوت ائدئر. علمي دئللرله گؤسترئرلر كي، اوستر الوئپئتكئ بئئني شئمپانزه تئپلي آئتروپوئدلرئ بئئئنه داها ياخئن اولموش و هوموساپئئنس بئئني اوچون سئئسئفئك اولان هئچ بئر علامته مالئك اولمئشدير. بئله چئخئر كي، اينسانئن اساس فرقلئدئرئجئ خصوصئتي اولان صونئي داش آلئر حاضئر لاماقلا مئمون بئئئنه مالئك اولماق بئر آراي سئغئر. بئرئ گلئمشكن قئئد ائتمك لازئمدير كي، بعضئ حئئوانلار دا آلئدن ائستئفاده ائدئر؛ مئلا، جنوبي آفرئكا دا ياشايان كاپوتسئن مئمونلارئ قوزو داشلا سئندئرئب بئئرلر. اوستر الوئپئتكلرده موشاهئده ائئلن امك فعالبئتي (آلئدن ائستئفاده ائتمه) و ائجتئماعئ حئاتئن (سورو حالئندا بئرلشمئئن) روشئملرئ اولارئ تكاملون آشاغئ سوبئسئئنه دوران باشقا جانئلاردان فرقلئدئر مئردئ.

اوستر الوئپئتكله حئئوانلار عالمئ نئن تكاملو بئئئر. تكاملون نؤبئتي پئلهسي ان قئدم اينسانئن - پئئتكائتروپون (مئمون-اينسانئن) مئيدانا گلئمهسئنه سبب اولدو. عادتئ، اينسانئن تكاملونه حصر ائدئلمئش اثرلرده اينسانئن پئئتكائتروپ دؤورونو آرخئوانتروپ، پالئوانتروپ، قئقائتروپئتك و مئقائتروپ يارئم دؤورلرئنه بؤلورلر، بعضئ اثرلرده ائسه اينسانئن تكاملونو پئئتكائتروپ (بوراي خصوصئ پئئتكائتروپ

دۇوروندىن باشقا سىنانتروپ و ھایدئۇئېرق ئادامى دۇورلارنى دە عايد ئندىرلر) و ئئاندىرتال (قدىم ئادام) دۇورلارنى بۇلورلر. چوخ واخت يارىمىدۇورلر داھا كىچىك مرحلە لره بۇلونور؛ مثلا، پالئوانتروپ ياخود ئئاندىرتال يارىمىدۇورلر: 1) جنوب (رودنىيا تىپى)، 2) كلاسسىك (شاپئل تىپى)، 3) پرىسپايىنت (شئىنكىئىم - ئرىنگسورف تىپى) و 4) كئچىد (فلىستىن تىپى) مرحلە لرىنە بۇلونور.

چوخ واخت علمى ادبىياتدا اينسانىن تكمولونو بئىنىن جمى ايله دە علاقه لندىرلر. بئىنىن جمى نىن اينسانا-بىنر مئىموندان اينسانا قدر كئچىدىكى تكمولو نظردن كئچىرك: اورانقوتانق-443 كوب سم (كوبىك سانتىمتر)، شىمپانزه -410 كوب سم، قورىلا-510 (415-685) كوب سم، اوستر الوپىئىك-650 كوب سم، پارانتروپ-650 (490-815) كوب سم، سىنانتروپ 1000-1100 كوب سم. ئئاندىرتال ئادامى-1100-1600 (چوخ واخت اورتا رقم 1600 گۇتورولور) كوب سم، مو عاصىر ئادام-1200-1700 (چوخ واخت اورتا رقم 1400 گۇتورولور) كوب سم.

كللە تاغى نىن ھوندورلوگو: شىمپانزه-42.5 م (مىلى مئتر) پىئىتكانتروپ و سىنانتروپدا 62،9 م، جبل الاتارىق دە تانىنىش ئئاندىرتال ئادامىدا 81،1 م، مو عاصىر اينساندا 89 م.

گئىرلن رقملىر گۇستىر كى، ئئاندىرتال ئادامى نىن بئىنى نىن اورتا جمى مو عاصىر اينسانىن بئىنى نىن اورتا جمى نىن داھا بۇيوكدور. بئله چىخىر كى، ئئاندىرتال ئادامى مو عاصىر اينساندان داھا چوخ اينكىشاف ائتمەلى ايدى. لاکىن حىياتدا بئله اولمامىشدىر. بونون سببىنى بئىنىن حىصە لرى اراسىنداكى تئاسوبون دگىشمەسىندە گۇرورلر: ئئاندىرتال ئادامى نىن بئىنى نىن اۇن حىصە سى مو عاصىر ئاداما نىسبتن داھا از اولموشدور. بئىنىن جملرى اراسىنداكى نەنگ فرقه باخماياراق، ئئاندىرتال ئادامى نىن كللەسى نىن فورماسى پىئىتكانتروپون كللەسى نىن فورماسىندان او قدر دە فرقلىمىر. بونو اونلارنىن و مو عاصىر اينسانىن آلنىلارنىن فورماسىندا گۇرمك اولار: سىنانتروپون آلنى نىن ائئمە بوجاغى 5،60، ئئاندىرتال ئادامى نىن آلنى نىن ائئمە بوجاغى 63، مو عاصىر اينسانىن آلنى نىن ائئمە بوجاغى تەخمىن 90 درجەدور. بونونلا بئله ئئاندىرتال ئادامى نىن كللەسى ايله پىئىتكانتروپون كللەسى اراسىندا موعىن فرق واردير: ئئاندىرتال ئادامى نىن آلنى پىئىتكانتروپون آلنىندان ائئىلدور، كللەسى نىن يوخارى حىصە سى گئىشىدىر. داھا بىر مسالەنى دە قئىد ائتمك لازىمدور: اوستر الوپىئىك كىمى، پىئىتكانتروپ دا امك آلنى حاضىرلامامىشدىر، امك آلنى حاضىرلاماغى باجارلامامىشدىر؛ او واختادك داشدان پارچالار قوپارمىشدىر كى، بو داش ايشلىتمك اوچون يارارلى اولموشدور. بىر سىرا مو تىخىصلر ايدىعا ئندىرلر كى، بو دۇور دە اينسانىن (پىئىتكانتروپون) امگى (حركىتى) شعورلو اولموش، ال و تفكور اينسان طلباتىنا بىلاواسىطە خىدمت ائتمىشدىر. لاکىن بو دۇور دە امگىن شعورلو اولماسىندان، امك پروسسىندە تفكورون ايشتىركىندان دانىشماق اولماز. بو دۇور دە امك آلنى حاضىرلاماسى حركت كومپلنكسلىرىنىن اوتوماتىك ايمىتاسىياسى يولو ايله باش وئرىر. حىوانلارنىن بو ئووع حىيات فعالىتىنى اءلاندىرماقدا دىالكتىك فلسفە اينستىنكتىو حىوان امگى مەفوموندان ايشىفادە ائتمىشدىر. علم بئله حساب اندىر كى، بىولوژى مەنادا امك اينسانىن حىوان اجدادىندا نىطقدن چوخ مىن ايللر اول، جمعىت ايسە نىطقدن خىلى سونرا يارانمىشدىر. معلومدور كى، كلاسسىكلردن بىر نفر بئىنجامىن فرانكلىن اينسترومئنتاللىزمىنە ايشىفادە ائتمىش، اونون مشهور «اينسان آلتدورلدىن حىواندىر» آفورىزمىنى يانكىلر عىرى اوچون سببىھوى حساب ائتمىشدىر. ماتئرىالىزم امك دئىدە نەھى نظردە توتور؟ بىز امگى ائىچاق اينسانا مخصوص اولدوغو فورمادا نظردە توتوروق. ھۇرومك توخوجونون عملياتىنى خايطىرلادان بىر عمليات اجرا اندىر، بال اربىسى دا مومدان شان قايبىرماسى ايله بعضى مەمار آداملارى اوتاندىرلر. لاکىن ان پىس مەمار دا ان ياخشى بال اربىسىندان لاپ اولدىن بونونلا فرقلىر كى، مەمار ھلە مومدان شان قايبىرمازدان اول بونو اۇز بئىنىندە قايبىرىب حاضىرلامىش اولور. امك پروسسىنىن سونوندا آلنىان نىتجە آرتىق بو پروسسىن اولىندە اينسانىن تصوروندى، يعنى ايدئال صورئتدە مۇوجود اولور. اينسان نىنكى طبعىتىن وئردىگى شئىن فورماسىنى دگىشىدىر؛ طبعىتىن وئردىگى شئىدە او اۇز شعورلو مقصدىنى حىياتا كئچىرىر. بو مقصد بىر قانون اولراق اينسان فعالىتى نىن اوصولونو و خاراكترىنى موعىن اندىر و اينسان اۇز ايرادەسىنى بو مقصدە تابع ائتمەلى اولور. ھم دە اينسانىن اۇز ايرادەسىنى بو مقصدە عرضىندە موعىن مقصد گودن ايرادە دە ضرورىدىر كى، بو دا ايشە دىقت وئرمكە ايفادە اولونور، ھم دە امگىن مضمونو و اونون اجرا اوصولو ھلەھلە نە قدر از ماراقلاندىرلر، دئمەلى، ھلەھلە اۇز فىزىكى و عقلى قوولرىنىن حركىتىن عىبارت اولان امكدن نە قدر از ذوق آلارسا، ھمىن ايرادە بىر او قدر آرتىق درجەدە ضرورىدىر. قئىد ائتمك لازىمدور كى، مقصد، ايرادەھى تابع ائىلمىش فعالىت شعورا خاص خصوصىتىدىر، شعور ايسە، ماركسىن دئىگى كىمى، لاپ اولدىن ايجىماعى مخصول اولموش و عومومىتلە اينسانلار مۇوجود اولدوقجا ائله دە فالاجاقدور.

آرتىق ثوبوت ائىلمىشدىر كى، امكلە مشقول اولماسىنا باخماياراق اوستر الوپىئىك، پىئىتكانتروپ و ئئاندىرتال ئادامى نىطقە مالىك اولمامىشدىر؛ بوراسى دا معلومدور كى، مو عاصىر اينسانىن ھر اوچ اجدادى سورو حالىندا ياشامىش، دئمەلى، ايجىماعى وارلىق اولموشدور. اوستر الوپىئىك، پىئىتكانتروپ و ئئاندىرتال ئادامى نىن نىطقە مالىك اولماماسىنى مو تىخىصلر اونلارنى آلنى نىن ياستى (آلنىن ائئمە بوجاغى نىن از اولماسى) و ائنىسىز اولماسى ايله ايشاح اندىرلر. نئوروسىخولوگىيا علمى ثوبوت ائتمىشدىر كى، مو عاصىر اينسانىن بئىنىندە نىطق مەركىزى آلنى و آلنى-گىجگاھ ناحىيەسىندە، گۇرمە و انشىتمە مەركىزلى ايسە بئىنىن آرخا حىصە سىندە يئرلشىر. نىنكى اوستر الوپىئىك و پىئىتكانتروپون، حئى ئئاندىرتال ئادامى نىن دا بئىنى نىن آلنى حىصە سى ضعىف، آرخا حىصە سى ايسە گوجلۇ اينكىشاف

انتميشدير؛ مو عاصير، اينسانين ايسه بئيني نين آلين حيصه سي گوجلو اينكيشاف انتميش،، بئنين آر خا حيصه سي ضعيف اينكيشاف انتميشدير. نئور وپسيخولوگيا ثبوت اندير كي، تكاملون نئوانتروپ دؤورونده باش بئنين (بئنين ياريمكور ملرينين) مورفولوگياسيندا اساسلي دگيشيكلير باش وئيرير: بئنين آر خا حيصه سي نين كسكين صورتده آز عالماسي حسابينا بئنين قابيغي نين آلين حيصه سي نين، خصوصون اونون يوخاري حيصه سي نين پرفرونتال بولمهي هومو ساپينس-ده سور عتله اينكيشاف اندير. تكاملون محض بو مرحله سينده پالئوانتروپون كيچيك بوجاقلني و آلچاق كلله تاغي عوضينه بيزيم، آز قالا، ديك آلنيميز و كللميزين يوكسك تاغي مئيدانا گلير. بوتون بو عاميللر سؤزون اينسان داور انيشيني ايداره ائدن فاكټور كيمي يارانديغي گؤسترير. دئمهي، اينسانين ايلك اجدادلاري نيطقه ماليك اولميش، عوضينده حساس انشيمه و حئي قار انليقا بئله گؤرمه قابليتيه ماليك اولموشدور. اينسانين هله نيطق قابليتيه ماليك اولمايان اولو اجدادلارين سورو حاليندا ياشاديقلاريني، دئمهي، جمعيت حاليندا بيرلشديكلريني نظره آلاق، اونلارين بير-بيريله اونسييت ساخلاديقلاريني قبول انتمهي بيك. بس اينسانين اولو اجدادلاري هانسي واسيطه لرله اونسييت ساخلاميشلار؟ «ديل اينسانلار آراسيندا ان موهم اونسييت واسيطه سيدير»، لاکين گؤرونديو كيمي، ينگانه اونسييت واسيطه سي دئييلدير.

اينسان ديلي اولو اجدادلاريميزين ايشارلرله اونسييتندن مو عاصير ديلين عوضولرينه بؤلونن سسلي-سؤزلو نيطقندن اوزون و تدريجي تكامل، اينكيشاف يولو كنجميشدير. عادت، ديل دنديكده سسلي-سؤزلو نيطق نظرده توتورلار. لاکين نظره آساق كي، ديل عوموميته اونسييت واسيطه سيديرسه، اوند سسلي-سؤزلو آيدين نيطق اونون نؤو علريندن بير، صونعي اونسييت واسيطه لريني نظر عالماساق، سونوجوسودور.

بشريت اينسانين يارانماغا باشلانماسيندان عوضولرينه بؤلونن سسلي-سؤزلو آيدين نيطقين مئيدانا گلمه سيندهك اوزون بير اينكيشاف يولو كنجميشدير. مو عاصير اينسانين اولو اجدادلاري اولان اينسانانزور و اريقلارين (علمي ادبياتدا بونلاري بعضاً تروقلوديتيد ده آدلانديرلار) سورو حاليندا ياشاديقلاريني، دئمهي، جمعيت حاليندا بيرلشديكلريني قبول انتمك، دئمهي، اونلارين آراسيندا اونسييت اولدوغونو دا قبول انتمهي بيك چونكي اونسييت سيز هئچ بير جمعيت، هئچ بير سورو موجود اول بيلمز؛ اونسييت سيز يالئيز آيري-آيري فردلر، نينكي سوسيال، حئي هئچ بير حئيواني موناسيبتلره گيرمه ين فردلر موجوددور. هر هانسي ايكي فردين (حتا ايكيغ قوشون، ايكي حئيوانين) موناسيبتني آرتيق اونسييتدير. اونسييت ايسه ديلسيز موجود اول بيلمز. اونسييت واسيطه سي كيمي ايشارلر سسيتميني ديل كيمي قبول انتمك اولور. بو معنادا بوتون جانلار ديله ماليكدير.

چوخ واخت ناغيل و داستانلاردا عاغيلي وزيرلر، دونيا گؤرموش قوجالار، سئيرلي قوميه ماليك اداملار بوتون قوشلارين و حئيوانلارين ديليني بيلير. البته، بو، رئال ايديعا دئييلدير. لاکين ايستهزا انديب «قوشلارين، حئيوانلارين دا ديلي اولار؟» دمك ده دوزگون دئييلدير. قوشلارين، حئيوانلارين ديليني اولماسي بير مساله، اينسانين اونلاري باشا دوشه بيلمهي پروبلمي باشقا مسالهدير.

سون زامانلار علم ثبوت انتميشدير كي، سودا-قورودا ياشايانلارين، قوشلارين، مهليلرين «ديلري» واردير. موسكوا دؤولت اونيوئرسيتنتي نين تدقيقاتچيلاري سون ايللر 500-دن چوخ سودا-قورودا ياشايان قوش و مهلي نؤوعونون (قورباغان باشلاميش جاناورادك) «ديليني» تدقيق انتميشلر. دونيانين هر يئرینده تدقيقاتچيلار اوزون ايللردير كي، مئمونلارين ديلي اوزرينده تدقيقات آپايرلار.

تدقيقاتچيلار مو عينلشدير ميشلر كي، تويوقلارين «ديلي» 200 هنرتس تنزليكلي دياپازونا اويغون گلير، چوخ: موركب و موكلدير: او، اونلارچا موختليف سيقتالاردان عيبارتدير. تويوغون تلاش بيلديرن سيقتالي بير نئجه-چالارا ماليكدير: دوشمن هاوادا گؤرونوكدده بير جور، قورودان گلديكده باشقا جور سيقتال وئريلير؛ جوجهلر ده همين سيقتالا اويغون حرکت اندير. مو عينلشدير يلميشدير كي، حئي جوجهلري يئمگه چاغيرديقا بئله تويوق موختليف سيقتالار وئريلير. غريبه بوراسيدير كي، يومورتادان چيخمازدان اوچ گون اول انمبريون قيرت تويوقلا دانيشماغا-باشلايير: حئي بو واخت يومورتاني قولغا توتوقدا انمبريونون چيخارديغي سسلري انشيمك مومكوندور. بو سيقتالاري اينسان ديلينه چؤيرسك، بئله چيخير: «منه ايستيدير»، ياخود «من اوشويورم». هانسي سيقتالين وئريلمه سيندن آسيلي اولراق تويوق يا يومورتاني چؤيرير، يا يومورتانين اوستوندن دورور، ياخود يئم آختاريشيني دايانديريب يومورتانين اوستونده اوتورور.

«پراودا» قزنتي نين 23 سننتياير 1982-جي ايل تاريخلي نؤمره سينده «قوش ديلي، او نئجهدير؟» آدلي بير يازيدا دئييلير:

«ناغيللاردا قوشلار دانيشير، دوغورودان دا اونلار بير-بيريني نئجه باشا دوشورلر؟ معلوم اولموشدور كي، قانادليلار هر حالدا «دانيشيرلار». آنچاق سؤزلرله يوخ. قوشلار عالمي نين نومائندملري ايشارلرله دانيشيرلار، بو ايشارلر چوخدور: چيغيرتيلار، فيتلر، تماس، مو عين ايلر، ايشيق، ياخود آلازك لکلرين کؤمگيله سيقتال-وئرمه، غئيري-عادي دوروش.

عالميلر حئيوانات عالمي نين «ديلي» ايله يالئيز 35-40 ايل بوندان اول ماراقلانماغا باشلاميشلار. قانادليلار آراسيندا ان چوخ ياييلميش اونسييت واسيطه سي سسلر، موختليف سسلنمگه ماليك سسلردير. عالميلر حسابلاميشلار: قوشلارين جه-جهي، نغمه لري 400-ه قدر چالارا ماليكدير. معلوم اولموشدور كي، ان نانا هئچ ده ساغساغان دئييل، قارغالاردير. اونلارين ديلينده 300-ه ياخين چيغيرتي و قاريلدما

واردىر. اونلار يىن ھىچ دە ھامىسى نىن معناسى آچىلمايمىشىدىر. آنجاق بعضى «سۆزلەرنى» معناسى آرتىق معلومدور. مثلا، فاصىلەسىز بو غوق قارىلدا ما بىلدىر يىر كى، دستە تار لادا توپلاشمايدىر.

ايلىك باخشىدا بىلە گۆرونور كى، دونىادا قارغالار ھامىدان آسان ياشايدىر لار. ھارايما اوچسا، ھارادا قونسا ئۆز يولداشلار يى ايلە دىل تاپار. اورنىتولوقلار دىيىر لىر، يوخ. قوش دىللىرىن دە ئۆز دىئالكتىرى، ئۆز شىوھلرى واردىر. تجروھلەر نىتىجەسىندە مو عىنلشدىر يىلمايمىشىدىر كى، مىچىقان گۆلۇ ساحىلى نىن قارغالارى، مثلا، فلورنىسىا شىھرى طرفىندەكى قارغالار لا عومومى رايە گلە بىلمىر لىر، شىھر قارغالارى كىند قارغالارىنى باشا دوشمور لىر.

بىلە بىر ائىكسىرىمىنتت آپارىلمايمىشىدىر: اورنىتولوقلار فرانسادا برىئاندا ياشايدىن قارغالارىن ھىجان سىقناللارىنى ماقتىتوفون لىنتىنە يازمىشلار. يازى آمىرىكا قىطعەسىندە بىر نىچە دفعە سىلندىر يىلمايمىشىدىر. افسوس، «آمىرىكالىلار» ئۆز فرانسىز ھىمقىبىلەرنىن خىبردار لىغىنا جاواب وئرمىشىلر.

البتە، ان باجارقىللىرى - گىزرى قارغالاردىر، چونكى اونلار ياخشى «پولىقوت» دورلار. دىنمە، "اونلار بىر يىردىن باشقا يىرە اوچاراق يىرلى «دىئالكتىرى» نىسبتىن نىز مىسەبىر لىر. لاکىن گىزرى قارغالارىن ھىچ دە ھامىسى بىلە قابىلىتە مالىك دىيىلدىر.

قوشلارىن دىلى مانتافورا دىيىلدىر، حىقىقتە مۇوجود اولان علاقە واسىطەسىدىر. مشهور اورنىتولوق كونراد لورننىس بونا امىن اولموشدور. تخمىن بىر ايل عرضىندە او قازلارىن چىغىرتى سىنى، قاقىلتى سىنى، فىشلىتى سىنى - بىر سۆزلە بوتون موركب قاز فوننتىكاسىنى اۆر نىمىش و... حىتى ئۆز قوش دىلىنى مىسەبىشىدىر. قازلار پروفىسسورون قاقىلتىسىنا جاواب وئرمىش، اونون امرلرىنى يىرىنە يىتىر مىش، ساحىلە چىخىمىش، ياخود چىمدە اولاماغا گىتمىش، ھامىسى «بىرلىكە سويا توللانمىشلار».

عالمىلر موھوم كىشف ائىتمىشلر. اونلار ئۆز تىققاتلارنىدا بىلە نىتىجەگە گىمىشلر كى، حىئوانلار عىلمى نىن بوتون نوماندەلرى دوغولان كىمى «دانىشماغى» باجارىلار. يومورتادان يىنى چىخان قوش بالاسى آرتىق ئۆز دىلىندە دانىشا بىلىر. او بونو چوخلو دىگر اىنستىنكت و عادىلرى ايلە بىرلىكە اجدالارىندىن ايرىن عالمىشىدىر. آنجاق عكىسە اولاراق اىنسان «بالاسى» ايسە ئۆز والىدىنلرىنى دىلىنى اوزون مودت و عىنادلا اۆر نەملى اولور.

اونو دا قىئىد ائىك كى، قوشلار ئۆزگە دىللىرى اۆر نەمك مويسر اولمور. اۆردك بالاسى بايقوش بالاسى ياخود دورنا بالاسى ايلە ھىچ واخت دانىشا بىلمىز. اونلار حىتى ئۆز ياخىن قوھوملارىنىن دىللىرىنى مىسەبى بىلمىز لىر: توتاق كى، آغ تىترا قوشو، چىل تىترا قوشونو باشا دوشمور. «دىلىن» سد اولماسى نىن پارلاق نومونەسى آغ و قارا لىلىكلرىن حىياتىندا موشاھىدە ائىلمىشىدىر. بعضى زولوگىيا باغلارنىدا قارا لىلىك آغ لىلىكى سئومگە باشلايدىر. لاکىن بو سئوگى يالنىز يووا قورماقلا محدودلاشىر».

ايلىك باخشىدا ائلە گۆرونە بىلر كى، عىنى جىنسە عايد اولان حىئوان نووعو عىنى سس چىخارىر: بوتون قارغالار عىنى جور قارىلدايدىر، بوتون ايتلر عىنى جور ھورور، بوتون قورباغالار عىنى جور قورلدايدىر. لاکىن اصلىندە ائلە دىيىلدىر. اىنسان قولاغى نىن توتا بىلمەدىكى چالارلارى يوكسك حساسلىغا مالىك جىھازلار فرقلندىر يىر. بىلە چالارلارى حىئوانلار ئۆزلىرى نىز حىس ائىر لىر. تىققاتچىلار مو عىنلشدىر مىشلىر كى، آيرى-آيرى اراضىلردە ياشايدىن عىنى نووعو حىئوانلار بىر-بىرىنى «باشا دوشمور لىر»: مثلا، كالىفورنىيا قارغالارى تىخاس قارغالارىنىن «دىلىنى» بىلمىر لىر. بىلە بىر سىھو فىكرە تىز-تىز تصادوف ائىرىك كى، بىر حىئوان نووعو عايد اولان فرد باشقا حىئوان «دىلىندە» دانىشا بىلمىز. دىنىس بارىنقتون اوچ كۆرپە كىتاقوشو بالاسىنى گۆتوروب چىن، چۆل و مىشە تور اغايى نىن يانىنا قويور. ھر كۆرپە ئۆز يىنى والىدىنى كىمى اوخويور. اونلارى ئۆز نىلىنە قايتاردىقدا ئۆز خوصوصى كىتان قوشو نغەسىنە قايتىمىر لار، تىرىبىيە آدىقلارى تور اغايلار كىمى اوخويور لار. بىلە چىخىر كى، حىئوانلارىن دىلى دە اىجتىماعى حادىئە دىر. اىنسانلاردا اولدوغو كىمى، حىئوانلاردا دا «دىل» ايرىن كىچىمىر، احاطەدە قاز ائىللىر. بو فىكرىن نە درجەدە دوغرو اولدوغونو سؤىلەمك چىتىندىر؛ اونو تصدىق ياخود ردد ائىتمك اوچون چوخلو تجروبه آپارماق لازىمدىر. لاکىن بو، اىنكار ئىدىلمىز حىقىقتىر كى، حىئوانلار «اونسىت ساخلاماق اوچون موختلىف چالارا مالىك سس سىقناللارىندىن اىستىفادە ائىر لىر. بو باخىمدان اىنكىشاف پىللەسىنە، تكامول درجەسىنە گۆرە اىنسانا داھا ياخىن اولان مئىمونلار اوزرىندە آپارىلان تجروبهلر موئىت نىتىجەلر وئرىر. آپارىلان تجروبهلردىن بىلە نىتىجەگە گىلمك اولور كى، شىمپانزە موختلىف چالارا مالىك اولان 25-دن 32-دك (ن. ن. لادىكىنا-كوتسا گۆرە 25، آمىرىكا تىققاتچىسى لىئرنرە گۆرە 32) سس چىخارا بىلىر. مقصدىن آسىلى اولاراق، سسىن چالارى دىگىشىر. داھا بىر مسالەنى دە قىئىد ائىتمك لازىمدىر: شىمپانزە ايت ھوروشونو اعلا تىقلىد ائىدىكى حالدا بوتون جەدلرە باخماياراق اىنسان سىنى تىقلىد ائىدە بىلمىر.

معلومات اوچون قىئىد ائىرىك كى، قوش و حىئوان «دىللىرىنى» اىنسان دىلىنە تر جومە ائىتمك تىببوتلرى دە گۆستىر يىلمايمىشىدىر. مثلا، 1800- جو ايلە عالمانىيادا وئىزىل ايت، پىشىك، توبوق و س. دىللىرىنى لوغىتچىلرىنى تىرىب ائىر. او بىلە گومان ائىردى كى، حىئوانلار اىنسان دىلىنى باشا دوشور. 1807- جى ايلە دوپون بولولون نغەسىنى فرانسىز دىلىنە تر جومە ائىر و قارغا «دىلىنىن» لوغىنى تىرىب ائىر.



عادتن، بيز حثيوان سسلريني تقلید اندرکن اونو اينسان سسلري ياخود اولارین يازيلي، قرافیک شکلي اولان حرفلر کيمي تصور انديریک. اصلينده بو ایللوز بيادير، چونکي ان ايتيدايی حثيواندان باشلاميش اينسانداک تکاملون ان يوکسک پيلله سينده دوران موعاصير اينسانابنزر مئيمونلار ادک بوتون جانليلارین چيخارديغي سسلر عوضولرينه بؤلونمور، سينکرتیک وحدت تشکيل اندير: قارغا ق-آر-ر، ايت ه-آم و س. سسلري چيخارير. اينسان ديلي باشقا جانليلارین «دیليندن» بير ده اونونلا فرقله نير كي، او، آيدین، عوضولرينه بؤلونن نيطقير. اينسانين مئيموندان آيريلماسيندا آغيز اورقانلارینين تدریجن بير-بيرينين آردینجا آيدین سسلر تلفوظ انتمه سيني اننقلس خصوصيله قنيد اندير.

گومان كي، أسترالوپیتنکدن باشلاياراق اينسانين اولو اجدادلاري-پیتنکانتروپ (مئيمون-اينسان) و پالانتروپلار (قدیم اينسانلار) دا تکامل پيلله سيني اينساندان سونرا ان يوکسک پيلله سينده دوران مئيمونلار کيمي آيدین شکيله عوضولرينه بؤلونمەين سسلرله اونسييت ساخلاميشلار؛ يالنيز نانتروپ (يئي اينسان) آيدین نيطقه ماليک اولموشدور. بونا گوره ده، عادتن، اينسانين يارانماسي و تکاملو تاريخي هرسي بير سيرا کيچیک مرحله لره آيريلان اوچ بويوک دؤوره بؤلونور: هومو آلترالوس (لال، ديلسيز اينسان) دؤورو، هومو ستوپيدوس (آخماق اينسان) دؤورو و هومو ساپينس (آغليلي اينسان) دؤورو. محض بو سون دؤورده اينسان آيدین نيطقه بييه لنميشدير.

ثبوت انديلميشدير كي، مئيمونون چيخارديغي سسلر فيکير ايفاده ائتمير، حيس و آرزو بيلديرير، لاکين معناسيز چيغيرتيدان فرقله نير. گومان كي، ايلک اينسان، داها دوغروسو، عمله گلکده اولان اينسانين سسلري ده مئيمون سسلري کيمي نينکي عوضولرينه بؤلونمەيش، هم ده فيکير ايفاده انتمەيش، تکجه حيس و آرزو بيلدير ميشدير. لاکين امک فعاليتي نين گنیشلنمەسي، خصوصن اووچولو غون مئيدانا گلەسي اينسانين اولو اجدادينين داها دا ايجتيماعي لشمەسینه، سوسيال وارليغا چئوريلمەسینه سبب اولدو. ...امگين اينکيشافي جمعيت عوضولرينين ضرورت اوزوندن داها سيخ بير لشمەسینه کؤمک ائتميشدير، چونکي اونون سايه سينده قارشيليقلي کؤمک، بيرگه فعاليت حاللاري داها تنز-تنز باش وئرگه باشلاميش و هر بير آيريجا عوضو بو بيرگه فعاليتين فايدالي اولدوغونو داها آيدین درک ائتمگه باشلاميشدير. قيسا دئسک، عمله گلن اينسانلار او يئرە چاتميشلار كي، اولاردا بير-بيرينه بير شئي سؤيله مک طلباتي مئيدانا گلەمشدير. لاکين بو طلباتين نئجه اؤندىگي، «مئيمونون اينکيشاف انتمەيش اولان خيرتنگي نين ياواش-ياواش، لاکين دؤنمەن، مودولياسيا يولو ايل، گنتديکجه داها آرتيق اينکيشاف ائدن مودولياسيا کچمک اوچون نئجه دگيشمەسي، آغيز اورقانلارینين ايسه تدریجن بير-بيرينين آردینجا آيدین سسلر تلفوظ انتمگي نئجه اؤيرنمەسي» علمي ادبياتدا گؤستريلمير. بو مسالەده ده فرضيسيز کچيمک مومکون دئيلدير. گومان كي، عوضولرينه بؤلونمەين سسلر مرحله سي ايله عوضولرينه بؤلونن آيدین نيطق مرحله سي آرسيندا کچيد پيلله سي مؤوجود اولموش و امکله، دیک يئریشله ياناشي بو آرايق، کچيد پيلله سي آيدین نيطقين يارانماسينا سبب اولموشدور. شرطي اولراق، بو پيلله ني ايشاره پيلله سي آدلانديراق. مئيمونلار اوزرينده اوزون مودت و نه قدر جيدي-جهده تجروبه آپاريلميشسا دا، اونون ايشارلردن، خصوصن ال ايشارلر يندن، ژئستلردن ايستيفاده انتمەسینه نایل اولماميشلار: مئيمون يالنيز باشي ايله تصديق و اينکار (هه، يوخ) ايشارلريني قاوراميشدير، ال ايله ايفاده ائديلن بو، او، گل، گنت و س. ژئستلر مئيمون بئني طرفيندن قاورانيلمەمشدير. چوخ زمان علمي ادبياتدا ال حرکتی ديلي ايدئياسي کسکين تنقيد ائديلير. لاکين بو ايدئياتين راسيونال توخومونو ردد ائتمک دوزگون دئيلدير؛ بوتؤولوکده ال حرکتی ديلي ايدئياسي ردد انديلسه ده اونون راسيونال توخومو قبول انديلمەيدير. گومان ائتمک اولار كي، امک فعاليتي نين خنيلي گنیشلنمەسي نتيجه سينده نه ايسه سؤيله مک، تکجه آرزو، حيس و هيچاني ايفاده اوچون يوخ، هم ده نه ايسه بير فيکير سؤيله مک طلباتي ايله علاقه دار اولراق عمله گلکده اولان اينسان هله عوضولنمەين ايختياري سسلرله (البته، مئيمونلاردا اولدوغو کيمي، يارانماقدا اولان اينسانلاردا دا عوضولرينه بؤلونمەين آيري-آيري سسلر موعين معنالار لا باغلي ايدی) ياناشي اوزونون مئيمونابنزر اجدادلاريندا اولمايان موعين ايشاره اوچون ايشلەديلن ال حرکتلريندن، ژئستلردن ده ايستيفاده ائتمگه باشلاير. ايلک ژئستلر بو، او، بلي، خئير، هه، يوخ، گل، گنت. وئر، لازيم، دئييل، آل، من، سن، او، بو منم، بو اودور، هدملمک، قورخومتاق، چاغيرماق، قوماق، يالوارماق و س. معنالاري ايفاده ائدن حرکتلر اولموشدور. سونرالار بو حرکتلر و عوضولرينه بؤلونمەين سسلر اساسيندا ايلک عوضولرين، يئي ترکیب سسلرينه بؤلونن سؤزلر يارانميشدير. بيز بو پروسسین نئجه گنتديگيني، ايلک هومو ساپينس-ين ايلک عوضولرينه بؤلونن سؤزو نئجه تلفوظ ائنديگيني، بو سؤزون هانسي سؤز اولدوغونو سؤيله يه بيلميرک، بونو سؤيله مک مومکون دئييل، لاکين ديلين يارانماسي پروسسین محض بو جور گنتديگينه امينیک.

ال حرکتلري ايله ديلين (نيطقين) سيخ علاقه دار اولدوغونو پسيکولوگيا علمي نين سون ناييلتري ده ثبوت اندير. پسيکولوقلار موعيشلدير ميشلر كي، اللرين حرکتيني تنظيم (ايداره) ائدن باش بئين مرکزی نيطق مرکزی ايله ياناشيدير. بو فاکتيرن اوزو ده نيطقه ال حرکتی نين، ژئستلرين سيخ علاقه دار اولدوغونو گؤسترير.

مئيمونون اينسانا چئوريلمەسي (دئمەلي، ديلين ده يارانماسي) پروسسین دبالکتيک و تاريخي ماتنرياليزم فلسفه سي مئودوندا يازيلميش بير سيرا اثرلرده داهيانه صورتده شرح انديلميش و سونرا گلن مؤليفلر طرفيندن بو يا ديگر شکيله تکرار انديلميشدير. اننقلسين شرح چيلري مسالهنی بنله قلمه وئريرلر كي، گويا اننقلس بنله بير فيکير سؤيله يير كي، اينسانين اولو اجدادي امکله مشغول اولان کيمي ديل يارانميشدير. لاکين اننقلس اوز اثرينده بونا اوخشار هئچ بير فيکير ايرملي سورمەمشدير. اننقلس ديله امگين سون نتيجه سي، امگه ايسه جمعيتين و

دیلین یارانما منبعی، سببی کیمی باخمیشدیر. ائقئلس ایلک اینسانبزر مئمونون امکله مشغول اولماسی و دیله مالیک اینسانین (هومو ساپینس) یارانديغي واختان نه قدر کئچدیگینی سؤیلهمهسه ده، بو ایکی حادیته، یعنی امکله مشغول اولما و دیلین یارانماسی آراسیندا یوز مین ایلر کئچمیشدیر.

اینسان دیلین عوضولمهین (آیدین اولمایان) سسلر و ایشارلردن آیدین باشا دوشولن و سؤزلری ترکیب سسلرینه عوضولن آیدین نیطقهک اینکیشافینی یالیز بله تصور ائتمک اولار.

## نیطق و فعالیت

نیطقین اینسان حیاتیندا و فعالیتینده کی عوضیز رولو بعضاً، خصوصن بورژوا دیلچیلیگینده اونون فونکسیاسی نین شیشیر دیلمهسینه سبب اولور. ایگیرمینجی عصرین اورتالاریندا دیلین اینسانین اجتماعی حیاتیندا کی رولونون بله شیشیر دیلمهسینه، سنیر-اورف فرضیهسینده راست گلک اولار. درینلیگینه و ارماساق، بو فرضیه گوره، دیل اینسانین اطراف موحیطی قاوراماسینی، تفکور طرزینی و اجتماعی اخلاقینی، اوزونو ایدار هائتمه قایدالارینی مو عینلشدیریر؛ اینسان یالیز اونون دیلین مو عینلشدیردیگی شئیرلی قاورایا و درک انده بیلر. بو فیکیر دیلچیلر و فیلسوفلار طرفیندن کسکین تنقید اندیلسه ده هلهیک کیمسه اونو اساسلی شکیده تکذیب انده بیللمه میشدیر. حتّی سون ایللرده سوونت دیلچیلیگینده بو فیکره رغبت ده حیس اندیلیر. مثلا، و. آ. زوئگینتسو یازیر: «دیلچیلر، البته، حتّی اوزلری اوچون بیر قدر گؤزله نیلمز شکیده آیدینلاشدیر دیلار کی، اولار فاکتیک اولراق هلهیک بله بیر شرایطدن لازیمی نتیجهلر چیخارمامیشلار کی، اینسان دیلین مضمونلو (یاخود معنالی) ععالینه داخل اولموش حالدا ایشله مییر، حرکت اندیر، دوشونور، یارادیر، یاشاییر؛ دیل گؤستر یلن آسپنکتینده، ماهیجه دئسک، اینسانین اوزونون یاشاماسی اوچون قیدالاندیر ییجی مو حیطدیر و دیل هر حالدا اینسانین شعورلو و شعورسوز داور انیشینی عمله گتیرن بوتون پسیکی پارامترلرین واجیب ایشتیرا کچسیدیر»<sup>1</sup>.

سؤزون اینسان داور انیشینا، اخلاقینا، حتّی اینساندا گندن فیزیولوژی پرو سسلره تاثیر گوجو آرتیق هامی طرفیندن قبول اندیلیر. ک-ای. پلاتونون 2 کلاسسیک تجروبه لری ثوبوت ائتمیشدیر کی، هیینوزدا سؤز قانین ترکیبی نین دگیشمه سینه و اورقانیزده دیگر بیو کیمیوی دگیشیکلیکلرین باش وئرمه سینه تاثیر گؤستره بیلر. شرطی رفلنکتور موناسیبتلری مو عینلشدیر مک واسیطه سیله سؤزله هر هانسی فیزیولوژی پرو سئسه تکجه بیلاواسیطه وئربالاشان (سؤزله ایفاده اندیلن) پرو سسلره دئیل، هابئله بیلاواسیطه اوز آدلاری ایله آداندر یلمایان، درک اندیلمهین پرو سسلره ده تاثیر گؤستر مک مومکوندور. پریسییجه سؤز اینسان اورقانیز می نین، دئمک اولار کی، بوتون رئاکسیالاری اوزرینده حاکیمدیر. دوزدور، چوخ و اخت بیز بونو موشاهیده انده بیل می ریک، لاکین بو بله می ر. ن. ای. چوپریکوا یازیر کی، اینسانین بئیین فعالیتینین قطعی صورتده بوتون ساحه لری ایکینجی سیقتال سیستمی نین (یعنی نیطقین) ایداره-اندیجی ایپولسلارینین تاثیر آلتیندایدیر. مو عاصیر نئوروپسیکولوگیا علمی آرتیق ثوبوت ائتمیشدیر کی، ایکینجی سیقتال سیستمی اینسانین عالی عصب سیستمی نین بوتون ساحه لرینین فعالیتینه نظارت اندیر و بیر ییجی سیقتال سیستمی نین هر هانسی حرکت و ونگنتایو رفلنکسینی اگلتمه (تورموزلاما) واسیطه سیدیر. ن. ای. چوپریکوا یازیر کی، ایکینجی سیقتال سیستمی مو وقتلی علاقه لرین یارانماسینا مانع اولماق قابیلیتینه، بئیین قابیغی نین قاپانما پرو سسلرینی اگلتمه قابیلیتینه مالیکدیر.

اینسانین فعالیتینده سؤز گؤزگورونمز، حیس اندیلمز شکیده همیشه اگلتمه، قاداغانئتمه ایشی گؤرور. انومال اوشاقلارلا آپاریلان ائکسپریمنتین نتیجهلری گؤستریر کی، سؤز سیستمی واسیطه سیله ایلیکین (بیر ییجی) سیقتال سیستمی رئاکسیالارینا اگلندیر ییجی تاثیر گؤستر مک مومکوندور. او، ستمول و رئاکسیانین ساده علاقه سی اساسیندا عادی قاپانمانین قارشیسینی آلیر. سؤزون اگلنچ فونکسیاسی ایلک اوشاقلیقدا اوزونو داها قاباریق شکیده گؤستریر، آدم یا شا دولوقجا حیس اندیل می ر (داها دوغروسو، «گیزلنیر»، اوزونو قاباریق گؤستر می ر) و یالیز نئورودینامیکانین پوزولماسی حاللاریندا موشاهیده اندیلیر.

ای. پ. پاولوفون تجروبه لریندن بیزه معلومدور کی، ایکینجی سیقتال سیستمی هر شئیدن اول بیر ییجی سیقتال سیستمینده همیشه منفی ایندوکسیا گؤستریر. سؤزون، نیطقین، عومومیتله، ایکینجی سیقتال سیستمی ایپولسلارینین ان اساس فونکسیاسی اگلتمه سیدر سه، اوندا بوتو لوکده ایکینجی سیقتال سیستمی بئیین آپاراتی نین فعالیتینی باشا دوشمک ایمکانی یارادیر. تکجه آشاغی آلین قیریشلاریندا، گجگاه حیصه سینده و گجگاهین امک و انسه ناحیه لری ایله بیرلشدیگی یئرده یئرلشن نطق اونسیتی نین سنسور جهتی نی (قاوراما) و موتور (حرکت) آکتلارینی ایداره اندن بئیین قابیغی حیصه لرینی دئیل، هابئله خصوصن مو عاصیر آرخیئتکتونیک شکیده بئیین آلین حیصه سینی محض بو مورفو-فونکسیونال آپاراتا عاید ائتمک لازیمدیر. ب. ف. پورشنو یازیر: «بو اساس حلقة اولمادان یول و سیستملرین چوخ حیصه سینی اگله مرک و جوزی حیصه سینی فعاللاشدیر اراق نطق مرکزی بوتون بئیین، بوتون عصب سیستمی نین فعالیتینی ایداره انده بیل می ر»<sup>3</sup>. اینسان بئینی نین نطق مرکزی یئرلشن آلین حیصه سی مورککب مقصدیونلو آکتلارین ایجرا سینی ایداره اندیر. بله آکتلار

وئربال و موجود آنلايشلار يېن ايشلەدىلمەسى ايله علاقه دار اولان موعين اوزون مودتلى مقصدلر يېن موحافىظەسىنى طلب ائدير. بئىن يېن آلىن حىصە سى بو فونكسىالارى حىياتا كىچىر يېر:

1) بىرىنجى سىقتال رىفلىكسىلرىنى، اطراف موحىطە بىلاواسىطە-رئاكسىا وئرمەين آلىندىر يېر؛

2) نىطقى داور انىشا چئور يېر، بىلاواسىطە رئاكسىا وئرىلمەسىندىن آزاد ائدىلمىش داور انىشى تاپشىرىغا. كوماندا يېا خود فىكرە - باشقا سۆزلە دىسك، نىطق باشلانغىچىنا، پلانينا و پروگرامىنا تابع ائدير.

خوصوصى نىطق زونالارى ايله فعالىتدە اولان بئىن يېن بوتون شۇ عىبە لرى آراسىنداكى ترانسىمىسىا اساس اعتىبار يېلە بئىن يېن آلىن بۆلمەسىندە جمع لنىمىشدىر. بئىن يېن بۆلمەسى نىن كوتلە حالىندا زدەلنمەسى (شيش اولماسى، يارالناماسى، قان دؤورانى و س.) زامانى اينسان نىطق قابىلىتىنى ايتىر مىر، لاكىن اونون داور انىشى ائكسىپرىمىنتورون سۆزلە وئردىگى تعليماتا تابع اولمور.

ن. اي. چوپرىكوا بئله بىر فرضىە اىرەلى سورور كى، بئىن يېن بۆلمەلرى سۆزون حقىقى معناسىندا نىطق زونالارى اولماسا دا هر حالدا اينسانىن عالى عصب فعالىتىندە ايكىنجى سىقتال سىستىمىنىن ايدارە ائدىجى فونكسىاسىنىن حىياتا كىچىر بلمەسى ايله علاقه سى اولان ناحىيەلردىر.

«بئله لىكلە، گومان ائتمك اولار كى، اينسان بئىنىنىن سىپسىفىك فعالىتى اوچ مرتبەدن تشكىل ائدىلمىشدىر: 1) سنسور و موتور نىطق زونالارى يېا خود مركزلرى؛ 2) آلىن بۆلمەلرى، خوصوصن آلىن اؤنو، پرفروننتال فورمالاشمالار و خوصوصى اولاراق ھومو ساپىننىسە مخصوص اولان گىجگە-امگ-انسە ناحىيەسىندە يئرلش زونالار؛ 3) بئىن يېن دىگر بۆلمەلرى - بونلار اينساندا و عالى حئىوانلاردا عىنى جىنسىلدىر. ايكىنجى مرتبە نىطق ايشارەلرىنى اىستىقامت لندىرىجى مقصدە و اونون ايدارەسىنىن حىياتا كىچىر بلمەسى چئور يېر. بونولا دا سوسىيال اولان فردىن داخلىنە داخىل اولور، اينسان موحىطىنە عونوان لندىرىلان ايشارەلر اونون فعالىتىنى داخىلى قانوللارى اولور»- 2 . 3

اينسان امگىنى باشقا جانلىلار يېن فعالىتىندىن فرقلندىر دە محض بودور - بئىن يېن سنسور و موتور نىطق مركزلرىنىن، ھابئله آلىن و گىجگە-امگ-انسە ناحىيەلرىنىن اينسانىن بوتون فعالىتىنى ايدارە ائتمەسىدىر.

حاضىردا پالئوآنتر و پولوگىيا علمىنە مۇعتبر صورئدە معلومدور كى، تروقلودىتدە عابىلەسىنىن بوتون عوضولرىنىن، حئى اولار يېن ان يوكسك اينكىشاف ائتمىشى اولان پالئوآنتر و پىلار يېن (نئاندرتال آدمىنىن) بئىنىنىن آرخىتكتونىكاسىندا باش بئىن يېن قابىغىنىن بوتون يوخارى پرفروننتال فورمالاشمالدارى، ھابئله گىجگە و امگ ناحىيەلرىنىن ايكىنجى سىقتال ايدارە و فعالىتى، قاوراما و عومومىتلە اينسان اورقانيزمىنىن بوتون فونكسىالارىنى حىياتا كىچىر زونالارى اولمامىشدىر. بوتون بونلار يالنىز ھومو ساپىننىسە مخصوصدور و اونون دىگر عالى مەللىردن بىر صىنىف كىمى فرقلەنىب آىرىلماسىندا اساس رول اوپنامىشدىر. اوللر ايكى سبب بئله بىر نىتىجە گلمگە مانع اولوردو. اولن، اينكىشافىن درجەسىنى بئىن يېن چكىسىنى بدنن چكىسىنە نىسبىتى ايله اؤلچوردولر. بو فىكىر خوصوصن سونرالار بئىن قىرىشلارى ساپىنىن و درىنلىگىنى بئىن يېن داھا يوكسك سوبىدە تكمولو ايله ھىچ بىر علاقه سى اولمادىغى آيدىن اولدوقدا داھا دا اينتىشار تاپدى. قومىندلرىن اينكىشافى خطىنى بئىن يېن حجمى (دئمەلى، چكىسى) علامتى اساسىندا قورماغا چالىشىرىدلار. لاكىن معلوم اولدو كى، نئاندرتال آدمىنىن باش بئىنىنىن حجمى ھومو ساپىننىسە باش بئىنىنىن حجمىندىن نىنكى كىچىك دئىل، حئى اورتا حسابلا (بعضى نؤو علردە) بىر آز بؤيوكدور. "اينسان بئىنىنىن فعالىتىنىن تىقىق گؤستردى كى، تفكوردە دىگر عالى فونكسىالاردا بئىنىنىن تشكىل ائدن عصب ھوجئىرەلرى، ساحە لرى و ستروكتورونون كىچىك بىر حىصە سى اىشتىراك ائدير. حئى بئله بىر مسالە قالدىرىلدى كى، بئله بؤيوك بئىن اينسانا لازىمدىرى، بئىن يېن بو قدر بؤيوكلوگو آتاوزم دئىلمى؟ گنتدىكجە علم عالمىندە بئله بىر فىكىر ياراندى كى، حئىوانلار اينسانا كىچىدە (مىمونون اينسانا چئور بلمەسىندە) باش بئىن يېن حجمىنىن دە، چكىسىنىن دە ھىچ بىر اھمىتى يوخدور.

ايكىنجىسى، بىر حالدا كى، ايكىنجى سىقتال سىستىمى تىكجە مىكرويارانمالار صورئتىندە دئىل، ھابئله آلىن بۆلمەسىنىن قاباق حىصە سى كىمى بؤيوك فورمالاشمالار شكلىندە بئىن يېن سوبىستراتىنا مالىكدىر، اوندان اونون، مثلا، نئاندرتال آدمىندا مۇوجودلوغونو يېا خود يوخلو غونو ائندوكرانلار اساسىندا آسان موعىنلشدىر مكالار. بونا گؤرە دە ايكىنجى سىقتال سىستىمىنىن آلىن بۆلمەلرىنىن سىپسىفىك فونكسىالارى ايله قىرىلماز علاقه سىنى موعىنلشدىر بلمەسىنىن اينسانىن منشاىى حاقىنداكى علم اوچون فوندامنتال اھمىتى واردىر. اگر بئىن يېن آلىن بۆلمەسىنىن يوخارى قاباق فورمالاشماسى مۇوجود دئىلس، اوندان نىطق مۇوجود دئىل، دئمەلى، اينسان اوزو دە مۇوجود دئىلدىر.

و. اي. كوچنتكوانىن گرگىن و محصولدار امگىنى نىتىجەسىندە ايندى بىزدە اينسانىن اجدادىنىن، دىمك اولار كى، بوتون نؤو علرىنىن - آوسترو لوىپىتكلرىن، ھومو ھابىلسرىن، پىتتكانتر و پىلار يېن، سىنانترو و پىلار يېن، موختلىف پالئوآنتر و پىلار يېن، كرومانىون آدمالرىنىن باش بئىنلرىنىن مولياژى (قىبىسدن حاضىر لنىمىش بئىن يېن مودلى) واردىر. بونلار بئىن يېن خارىجى فورمالارىنى عكس ائدىرسە دە پرىماتلار يېن و اينسانىن بئىن يېن آتومىياسى حاقىنداكى موعاصىر معلوماتلار اىمكان وئرىر كى، خارىجى فورما اساسىندا داخىلى ستروكتورو و فعالىتى برپا

ائتمگه دوغرو گئدک. بو ایش بیر ده اونا گوره آسانلاشیر کی، اینسانین منشایی پروبلیمی نین حلینده بیزی باش بئیین آشاغی و-اورتا حیصه لرینین یوخ، بئیین قابیغی نین تکاملو ماراقلاندیریر. آنتروپومورف مئیمونلاردان باشلامیش تا هوموساپیننسه قدر اینکیشافدا بویوک بئیین یاریمکور ملرینین بوتون ناحیه لرینین طالعی ایزله نیلمیشدیر. اوریژینال کمیت و قرافیک متئودلار تطبیق اندیلمیشدیر. نتیجه لر دقیق لشدیر یلمه سه ده اینسانین منشایی پروبلیمی نین حلینده ماراقلی اولان سواللارا جاواب عالماق اولار.

چوخ واخت اینسانین یارانماسینی اونون اولو اجدادی نین امک آلتلریندن ایستیفاده ائتمه سی ایله علاقه لندیریر لر. دونیانین بیر سیرا آنتروپولوقلاری هومو هابیلیس-ای (پرنزینجانتروپو) ان قدیم اینسان حساب اندیر لر، چونکی او، ان قدیم گئولوژی لایلاردا، لاکین صونعی چای داشی آلتلری ایله تاپیلیر دی. و. ای. کوچتکوانین تدقیقاتلاری گؤستر دی کی، پرنزینجانتروپون بئیینی داها سونرا یاشامیش و صونعی امک آلتلریندن ایستیفاده ائتمه میس آسترالوپیتنکلرین بئییندن هنج بیر شئیه فرقلنمه میشدیر. اوز نوبه سینده آسترالوپیتنکلرین بئیینی ده اساس علامت لرینه گور، مثلا، شیمپانزه تیبلی آنتروپویدلرین بئییندن فرقلنمیر و هومو ساپیننس-ین بئیینی اوچون سپنسیفیک اولان هنج بیر شئیه مالیک دئییلیر. دئمهلی، اینسانین اساس فرقی-صونعی داش آلتلر حاضر لایا بیلمه سی - مئیمون بئیینی ایله بیر آریا سیغیر.

نوبتی تکامل حلقه سینده، آرخوآنتروپلاردا بئیین نطق فعالیتی اوچون، دئمهلی، امک فعالیتی اوچون سپنسیفیک اولان حیصه لره مالیک دئییلیر، حالبوکی اونون بئیینی نین بعضی حیصه لری عالی مئیمونلار و آسترالوپیتنکلرین-ده کینه نیسبتن بویوموشدور. پالئوآنتروپلاردا بئیین قورولوشونون دگیشمه سی خئیلی ایرملی گئدیر، لاکین اولاردا دا اینسانین نطقینی تنظیملیمین و فعالیتینی، خصوصن امک فعالیتینی پروقراملاشدیران بئیین یوخاری آیین بؤلمه سی نین اینکیشافی چاتمیر. پالئوآنتروپلارین بئیینی نین گورمه-ای بیلمه و انسه حیصه لری اینتنسیو اینکیشاف اندیر؛ بو حیصه لر سونرالار هومو ساپیننس-ده بئیین او قدر آزالیر کی، اینسان اجدادلارینین بوتون تکامل عرضینده قازاندیق لارینی ایتریر. بورادان بئله بیر نتیجه چیخارماق اولار: نطق و اینسان امگی مئیمون بئیینی (حتا آنتروپومورف بئیینی) بازاسیندا یارانا بیلمز دی. تروفودیتید عایله سی نین تکاملو دورونده، خصوصن پالئوآنتروپلارین سونوندا باش بئیین عومومی اینکیشافی و عالی عصب سیستمی فعالیتینی نین ایختیصاصلاشماسی طبیعتده یئی و ارلیغین - اینسانین یارانماسی اوچون بویولوژی بونوره اولدو. بئله لیکله، لاپ اولدن نطق اینسان فعالیتی ایله، خصوصن اینسانین امک فعالیتی ایله سیخ و قیریلماز علاقه ده اولموش، بیرینین اینکیشافی دیگرینین تکاملونه تکان وئرمیشدیر.

## امک، جمعیت و دیل

اولده قئید ائدیگیمیز گئنیش یاییلمیش فیکره اساسن اینسانی دا، دیلی ده امک یاراتمیشدیر، هم ده دیل تجرید اندیلمیش فرد طرفیندن دئییل، جمعیتده اونسیت احتیاجیندان، اونسیت پروسئسینده یارانمیشدیر. بو نوقطه یی-نظر دن امک، جمعیت و دیل آراسینداکی موناسیبتلری نظر دن کئچیرمک ضروریدیر. هم گئئولوژی، هم ده اونتولوژی باخیمدان ایلکین گله نی امکیدیر. امک جمعیتین ده، دیلین ده یارادیجیسیدیر. امک ندیر؟ اینسان امگی نین تحلیله حصر اندیلمیش اثرلرده ایرملی سورولن فیکیرلری یکنونلاشدیر ساق، اینسان امگی نین نه اولدوغو حاقیندا بئله دئمک اولار: «امک هر شئیدن اول اینسانلا طبیعت آراسیندا باش وئرن بیر پروسئسیدیر، اینسانین اوز فعالیتی سایه سینده اوزو ایله طبیعت آراسینداکی مادلر موبادیله سینده واسیطه چی اولدوغو، بو موبادیله نی تنظیم ائدیگی و اونو نظارت آلتیندا ساخلادیغی بیر پروسئسیدیر. اینسان اوزو طبیعت ماده سینده بیر طبیعت قوه سی کیمی قارشی دورور.

اینسان طبیعت ماده سینین اوز یاشاییشینا یارارلی اولان بیر فورمادا منیمسمک اوچون اوز بدنینه منسوب اولان طبیعی قوه لری: ال و آیاقلارینی، باشینی (کورسیو منیمدیر-ا.ر.) و بارماقلارینی حرکت گئتیریر. اینسان بو حرکت واسیطه سیله خارجی طبیعتده تاثیر ائتمکله و اونو دگیشدیرمکله برابر اوز طبیعتینی ده دگیشدیریر. او اوز طبیعتینده مورگوله مکده اولان قوه لری اینکیشاف اندیریر و بو قوه لرین فعالیتینی اوز حاکیمیتینه تابع اندیر. بیز بورادا امگین ایلک حیواناننزر اینستینکتیو فورمالارینی نظر دن کئچیرمه یه جگیک. جمعیتین، امتعه باز اریندا فهله نین اوز ایش قوه سی نین ساتیجیسی کیمی مئیدانا چبخدیغی حالی ایله، ایبتیدایی زامانین درینلیکلرینه گئدیپ چاندیغی ایلکین حالی - اینسان امگی نین اوز پریمیٹیو، اینستینکتیو فورماسیندان هله آزاد اولمادیغی حالی آراسیندا چوخ بویوک مسافه واردیر. بیز امگی آنجاق اینسانا مخصوص اولدوغو فورمادا نظرده توتوروق. هورومجک توخوجونون عملیاتینی خاطر لادان بیر عملیات ایجرا اندیر، بال آریسی دا مومدان شان قاییرماسی ایله بعضی معمار آداملاری اوتاندیریر. لاکین ان پیس معمار دا ان یاخشی بال آریسیندان لاپ اولدن بونونلا فرقلنیر کی، معمار هله مومدان شان قاییرمازدان اول بونو اوز بئیینده قاییریب حاضر لامیش اولور. امک پروسئسی نین سونوندا آلینان نتیجه آرتیق بو پروسئسین اولینده اینسانین تصورونده، یئی ایدئال صورتده موجود اولور. اینسان نینکی طبیعتین وئردیگی شئیین فورماسینی دگیشدیریر؛ طبیعتین وئردیگی شئیه او اوز شعورلو مقصدینی ده حیاتا کئچیریر، بو مقصد بیر قانون اولاراق اینسان فعالیتینی اوصولونو و خاراکتئرینی موعین اندیر و اینسان اوز ایراده سینین بو مقصده تابع ائتمه لی اولور». دئمهلی، امک پروسئسی نین ساده مومنتلری بونلاردیر: موعین مقصد گودن فعالیت و یا امگین اوزو، امک جیسمی و امک واسیطه لری. فلسفه علمینده، امگین ترکیب

حیصه لري اطرافلي شکیله تحلیل اندیلیر، آیدین صورتده ایضاح اندیلیر کی، «امک واسیطه لری» هئچ ده امک آلتلرینه برابر دئییلدیر؛ علم بو ایفادهیه داها گنیش معنا وئریر: «امک واسیطه سی ائله بیر شنیدیر و شنیلر کومپلنکسیدیر کی، اینسان بونلاری اوزو ایله امک جیسمی آراسیندا قویور و بونلار اونا اوز تاثیرینی همین جیسمه کچیرن بیر عامل خیدمتی گورور».

عادتین، امک فعالیتیندن دانیشارکن فرد- آلت - محیط اوچلوگونو اساس گوتورورلر، هم ده اینسانین یارانماسیندا امک آلتینه اوستونلوق وئریر گوستریرلر کی، مئیمون الی ایلیک امک آلتینی (عادتین، داش آلت نظرده توتولور) یاراندیقدا ایلیک اینسان مئیدانا چیخمیشدیر. لاکین هر شئی داشدان یاخود آغاجدان امک آلتی کیمی ایستیفاده ائتمکدن آسلی اولسا ایدی، ایلیک اینسانین مئیدانا چیخماسی آسان اولاردی. دیگر طرفدن، اینسانین مئیدانا چیخماسینی سادهجه امک آلتی ایله باغلاماق، بیر نؤوع، روبینسونچولوغا بنزمیر: ایریلیقدا گوتورولموش بیر فرد، روبینسون کیمی، اوزو اوچون آلت دوزلدیر و اوندان ایستیفاده اندیر. دیالکتیک و ماتریالیست فلسفیه گوره، اینسان اوز طبیعتیه گوره ایجتیماعی حیواندیر. دئمه لی، اینسانین امک فعالیتینی اینسانلارین بیر-بیری ایله اونسیتی، ایجتیماعی باشلانغیچ دورور. بو، اصل ایجتیماعی فاکتور دور - اینسانین امک فعالیتی مقصدیه یؤنلیمیش حادثه دیر. امک پروسئسی نین اساس مقصدی اینسانین ایجتیماعی محیطه منسوبلوغونون و اونون ایجتیماعی محیطه کومونیکاسیسی نین محصول دور.

ف. انقنلس مئیمون اینسانا چئوریلیمه سی پروسئسینده امگین رولوندان دانیشارکن امک پروسئسی آنلایشینی نین ایکی آسپنکتینی نظرده توتور. او، بیر طرفدن، امگه مئیمونو اینسانا چئورن فاکتور کیمی باخیر؛ دئمه لی، اونون فیکرینجه، امک بو معنادا اینسانلارا یوخ، مئیمونلارین (الی اینسانابنزر پریماتلارین) بیر حیصه سینه خاص خصوصیتدیر و یوز مین ایللر بویو اونلارین اینسانا چئوریلیمه سینی حاضیرلامیشدیر. لاکین، دیگر طرفدن، انقنلس اینسانین بوتون تاریخی بویو امگین اونو دیگر حیوانلاردان فرقاندیرن علامت اولماسیندان دانیشارکن امگین شعورلو اولماسینی، یعنی مارکسین سؤزلری ایله دئسک، امک پروسئسی نین سونوندا آلیناجاق نتیجه نین آرتیق بو پروسئسین اولینده اینسانین تصورونده حاضیر اولماسینی نظرده توتور.

دیالکتیک فلسفه نین مودعالاریندان چیخیش اندرک امگین ایکی فورماسینی گوسترمک اولار؛ اینستینکتیو «امک» و شعورلو امک. مشهور بیر اثرده امگین بو ایکی فورماسی حاقیندا بئله یازیلیر: «بیز بورادا امگین ایلیک حیوانابنزر اینستینکتیو فورمالارینی نظرده کچیرمیه جگیک. جمعیتین، امتعه بازاریندا فهله نین اوز ایش قوه سی نین ساتیجیسی کیمی مئیدانا چیخدیگی حالی ایله، ایبتیدایی زمانین درینلیکلرینه گنیدب چاتدیگی حالی آراسیندا چوخ بویوک مسافه واردیر. بیز امگی آنجاق اینسانا مخصوص اولدوغو فورمادا نظرده توتوروق» دئمه لی، امک اوزونون اینستینکتیو فورماسیندا یالینز اینسانا خاص خصوصیت، اینسانین اولو اجدادینی حیواندان آیران پرینسیپال فرق دئییلدیر. بونا گوره ده اونو امگین حیوانابنزر فورماسی آدلاندیریرلار. بو اینستینکتیو، حیوانابنزر امک شعورلو، مقصدیونلو امکن اساسلی صورتده فرقله نیر. محض بو نؤقطه ده اینسانین یارانماسی نین ماتریالیست ایضاحی ایله ایدنالیست ایضاحی آراسینداکی فرق اوزونو گوستریر: ایدنالیست باخیشا گور، اولجه اینسانی حیواندان فرقاندیرن شعور، تفکور یارانیر، سونرا فیکر امگه، امک آلتینه تطبیق اندیلیر. اینستینکتیو امگی نظرده توتاراق گوسترمک لازیمدیر کی، بو حال، یعنی اینستینکتیو امکن شعورلو امگه، اینسانابنزر مئیموندان اینسانا کچید مینرله ایل داوام ائتمیشدیر. دئمه لی، مساله ایکی جور قویولور و اونلاردان بیری قبول ائتمک لازیمدیر. یا اینسان طبیعتی موشاهیده اندیب اونون بیر سیرا خصوصیتلرینی کشف اندرک اولجه اوز تفکورونده، سونرا تفکورونده حاضیرلادیغینی ماتریالیست تطبیق ائتمکله امک آلتینی کشف ائتمکدن باشلاییر، یا دا اونون امگی اولجه اینستینکتیو، حیوانابنزر سجیه داشییر و اوزون مودت بئله داوام اندیر، سونرا ایسه امگین بو فورماسی نتیجه سینده دگیشیکلیکلرین توپلانماسی و امکله مشغول اولان سویکتین اوزونون تدریج دگیشمه سی یئنی کئیفه - ایکینجی سیقتال سیستمی نین، جمعیتین، اینسان ایدراکی نین، باشقا سؤزله دئسک، اینسانین یارانماسی نا گنیریب چیخاریر. دیالکتیک و تاریخی ماتریالیزم مساله نین ایکینجی شکیله ایضاحینی قبول اندیر. بئله لیکله، امگین مئیدانا چیخماسیندان جمعیتین یارانماسینا مین ایللر کچمیشدیر. بو مودته اینسانین تاریخدن اوللکی اجدادی امکله مشغول اولموشدور، لاکین بو امک هله حیوانابنزر اینستینکتیو سجیه داشیمیش، بال آریسی نین مومدان شان قابیرماسی نا بنزمیشدیر. مئیمون سورسونون ایبتیدایی تشکیلیندن اینسانلارین جمعیت حالیندا بیرلشمه سینده کچیلیمیش تاریخی یول چوخ اوزون اولموشدور. انقنلس یازیر کی، امگین باشلانماسیندان ایلیک داشین اینسان الی نین کؤمگی ایله بیجاغا چئوریلیمه سینده ک بویوک، نهنگ دؤور کچمیشدیر. بو کچید دؤورونده کی وارلیغی هله اینسان آدلاندیرماق اولماز. چوخ وخت علمی ادبیاتدا «اینستینکتیو اینسان» آدلاندیریلان بو ایکی آیاقلی، دانیشمایان وارلیق مئیمونلا اینسان آراسیندا کچید تشکیل ائتمیشدیر، یعنی تروفودیتیدلر عایله سینه منسوب حیوان اولموشدور.

اینسان شیمپانزه یاخود قوریللا تیپلی مئیموندان عمله گلهمیشدیر، چونکی اینکیشافین ان یوکسک پیله سینده دوران مئیمونلاردا بئله اینسانا خاص اولان خصوصیتلر - دیک یئریش، اتلی یئمگه وردیش، ایبتیدایی ده اولسا، امک آلتیندن ایستیفاد، یوکسک اینکیشاف ائتمیش عالی عصب فعالیتی بوخودور. اینسان اوچونجو دؤور آنترومورف مئیمونلاریندان اینکیشاف ائتمیش و بیر نؤوع اینسانلاشماق اوچون ایختیصاصلاشدیریلیمیش تروفودیتیدن تورهمیشدیر. تروفودیتیدلر سوزون اصل معناسیندا مئیمون دئییلدیر، بیر سیرا مورفولوژی علامتله (مثلن، دوزقامتلی یئریش) و انکولوگیا (مثلن، اتیمه) بونلاری دیگر مئیمونلاردان فرقاندیریر. بو علامتله سونرا لار اینسانی سجیه لندیرن خصوصیتلر داخیل اولسا دا تروفودیتیدلری اینسان آدلاندیرماق اوچون کیفایت دئییلدیر. بونلاردان باشقا بیر سیرا ضروری علامتله ده

تروفلودیتیدلری آنترومورف مئیمونلاردان فرقلندیریر. بئله کی، تروفلودیتیدلرده فردی عالی عصب سیستئمی نین فعالیتی یوکسک سوییهده اولموشدور، اونلارین اورقانیزمی شرطی رفلئکسلر یاراتماغا، اطراف موحیطین تاثیرینی و حرکی رئاکسیانی دیفنرئسیاللاشدیرماغا قابیل اولموشدور.

اینسانین یارانماسیندا امک آلتی نین رولونو آرتیق شیشیرتمک، احکاملاشدیرماق دا لازیم دئییلدیر. چوخ واخت اینسانین عمله گلمه سینده امک آلتی نین رولوندا دانیشارکن ک. مارکس و ف. انئقئلسه اینسان ائدیپ گؤستریرلر کی، اونلار اینسانین یارانماسینی الین ایلک امک آلتی یارانماسی ایله باغلامیشلار. دوزدور، مارکس و انئقئلس اینسانین یارانماسیندا امک آلتی نین دوزلدیلمه سی و ایستیفاده ائدیلمه سینه بؤیوک اهمیت وئریشلر. لاکین مارکس تاریخدن اولکی دؤورده امک واسیطه لری آراسیندا اساس رولو امک آلتیرینه دئییل، اهلی لشدیریلیمیش حیوانلارا وئریر. او یازیر: «بیز ان قدیم اینسانین ماغارالاریندا داش آلتیره و داش سیلاحا راست گلیریک بشر تاریخی نین ایلک پیله لرینده اعمال ائدیلمیش داش، آعاج، سوموک و بالیق قولاغی ایله یاناشی اینسان طرفیندن اهلی لشدیریلن، دئمه لی، امک صرف انتمکله دگیشدیریلن، بسله نیب یئتیشدیریلن حیوانلار دا امک واسیطه سی اولاراق باشلیجا رول اویناییر». امک آلتیرینه گلینجه، مؤلیف بونلاری مئخانیکی امک واسیطه لری آدلاندیراراق امک جیسیملرینی ساخالماغا خیدمت ائدن امک واسیطه لریندن اهمیتلی حساب ائدیر: «امک واسیطه لری نین اؤز ایچریسینده مئخانیکی امک واسیطه لری...، یالئیز امک جیسیملرینی ساخالماغا خیدمت ائدن امک واسیطه لری نین خئیلی آرتیق درجه ده ایجتیماعی ایستحصالین موعین دؤورونون خاراکتئریک فرقلندیرجی علامتینی تشکیل ائدیر». بو حقیقتن ده بئله دیر. معلوم اولدوغو کیمی، بیر سیرا حیوانلار (مئلن، مئمون، قوندوز، بال آریسی، هورومچک) حیواناننزر، اینستینکتیو امکله مشغول اولورلار. بونلاردان بعضیلری (مئلن، قوندوز، بال آریسی) امک آلتیری کیمی اؤز بدن عوضولری نین ایستیفاده ائدیرلر؛ مئمون ایسه شعورسوز دا اولسا، حتّی امک آلتیندن ایستیفاده ائدیر. لاکین ایندییه دک هئچ بیر حیوان باشقا بیر حیوانی اهلی لشدیرمه میشدیر. بونا گؤره ده عالیملر تامامیله حاقلی اولاراق امک واسیطه لری ایچریسینده آپاریجی رولو اهلی لشدیریلیمیش حیوانلارا وئریر.

تروفلودیتیدین اینسانا چئوریلیمه سی پروبلئمیندن بحث ائدرکن داها بیر مساله نی آیدینلاشدیرماق لازیمدیر. معلوم اولدوغو کیمی، بعضی حیوانلار دا امک آلتیریندن ایستیفاده ائدیرلر. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، اینسانی حیوانلار عالمیندن فرقلندیرن علامتلردن بیریه ده بودور کی، بشر تاریخی نین ایلک پیله لرینده عمله گلمکده اولان ایلک اینسان امک آلتی و سیلاح کیمی اعمال اولونموش داشدان ایستیفاده ائتمیشدیر، داها دوغوسو امک آلتی و سیلاح کیمی ایستیفاده ائتمک اوچون داشی اعمال ائدیپ یارارلی حالا سالمیشدیر.

امگین ایلکین، اینستینکتیو، حیواناننزر پیله سینده اینساندان، جمعیتدن، دئمه لی، بونلارلا برابر عوضولنن آیدین نیطقدن صؤحبت بئله گنده بیلمز. امگین (اینستینکتیو امگین) باشلانغیچندان شعورلو امگین مئیدانا گلمه سینده ک بشریت نهنک اینکیشاف یولو کئچمیشدیر. ف. انئقئلس مئمونون اینسانا چئوریلیمه سی پروسئسینده امگین رولو» آدلی اثرینده بو اینکیشافی جمعیت قئدرکی دؤور آدلاندیریر و گؤستریر کی، بو دؤور یوز مین ایللر بویو داوام ائتمیشدیر. اونون فیکرینجه، جمعیت یالئیز اینسانلا بیرلیکده یارانمیشدیر. انئقئلس مئمونون اینسانا چئوریلیمه سی پروسئسینی گؤستریر:

- 1) اولجه ایبتیدایی (پریمیتیو، اینستینکتیو، حیواناننزر) امک تظاهور ائدیر؛
- 2) امگین اوزومودتلی اینکیشافی نتیجه سینده نیطق عمله گلیر؛
- 3) امگین و اونولا یاناشی نیطقین یئنی اوزومودتلی اینکیشافی نتیجه سینده جمعیت یارانیر.

مؤلیفه گؤره، اینکیشافین یالئیز بو اوچونجو پیله سینده اینسانین مئموندان قطعی صورتده آیریلما سی باش وئریر. م. پ. ژاکوو بئله فرض ائدیر کی، جمعیتین یارانماسی نین باشلانغیجی آشاغی پالئولیت دؤوروندا سونرایا عایددیر. ب. ف. پورشیننو یازیر کی، گله جک اینسان اونستینی و اینسان جمعیتینی خیر وئرن پرنسیپجه یئنی حادثه لرین ایلک سیمتوملارین مویستیر زامانی نین اینکیشافی یاریسیندا موشاهده ائدیلمیش، ببولوژی و ایجتیماعی قانونلار آراسیندا حاکیمیت اوغروندا موباریزه یوخاری پالئولیتین سونلارینا دوغو بلکه ده نئبلیته کئچید دؤورونده بیئیر 4.

دیالکتیک و تاریخی ماتئریالیزم، ماتئریالیست فلسفه دیلین (عوضولری نه بؤلونن آیدین نیطقین) یارانماسینی، عادتین، جمعیتین یارانماسی، اینسانلارین جمعیت حالیندا بیرلشمه سی ایله باغلاپیر (دیل جمعیتده یارانیر، جمعیتدن کناردا دیل موجود دئییلدیر). جمعیتین یارانماسی اوچون بیر-بیری ایله سیخ قارشیلیقلی علاقه ده اولان اوچ حادثه، اوچ اساس سوسیولوژی کاتئقوریانین موجودلوغو ضروریدیر:

- 1) ایستحصال-قوه لری؛
- 2) ایجتیماعی-ایستحصال مونسیتلری (ایقتیصادی بازیس) و
- 3) اوستقوروم.

یالئیز بو اوچ عامل بیرلیکده موجود اولدوقدا جمعیت موجود اولایبیلر؛ بونلار جیدی سببیت علاقه سی ایله بیر-بیریندن آسلیلدیر. بو اوچ عاملین سیخ علاقه ده و قارشیلیقلی آسلیلیقدا اولماسینا باخمایاراق یئنه ده هر حالدا جمعیتین یارانماسیندا دانیشدیقا ایستحصال

موناسيپتالرين يارانماسي مسالھسي اؤن پلانا چكيليير. چونكي تكجه ايستھصال موناسيپتالري اينسانلاري امك پروسسسينده بيرلشديرير. ايستھصال موناسيپتالرين مئيدانا گلھمسي ايستھصال واسيطھلري اوزرينده مولكيتين بو و يا ديگر فورماسين يارانماسينا سبب اولور. جمعيتين يارانماسي ايستھصال واسيطھلري اوزرينده مولكيتين فورمالاري ايله علاقه لنديريلھر كؤسترييلر كي، ...مولكيتين ھئج بير فورماسين مؤوجود اولماديغي يئردھ ھئج بير ايستھصال حاقيندا، دئمھلي، ھئج بير جمعيت حاقيندا صؤحبت بئلھ گنڏھ بيلمز. بو دا طبيعيدير كي، مولكيتين ھئي هر هانسي ايبتيدياي فورماسي، او جوملھدن، كوللئكتيو (ايبتيدياي) مولكيت اينستينكتيو، حئيوانابنزر سجيھه داشييا بيلمز، دئمھلي، اينستينكتيو، حئيوانابنزر امك دؤورونده مولكيت فورمالاريندان، بو سونونجو اولمادان جمعيتدن دھ دانيشماق اولماز.

شعورون، تفكورون، نيطقين يارانماسي دا جمعيتين يارانماسي ايله علاقه داردير. ايستر شعور و تفكورون (مفهوملو تفكورون)، ايستر سھ نيطقين منبھيي فردين طبيعته موناسيپتالينده دئييل، فرلرين بير-بيري ايله موناسيپتالينده مئيدانا چيخير. گؤرونديوو كيمي، بو پروبلئم جمعيتين يارانماسيندان آريجا گؤتورولموش بير پروبلئم دئييل، انلھ همين پروبلئمين ديگر اوزودور. نيطق هر شئيدن اول تشكول تاپماقدا اولان ايجتماعي موناسيپتالين تظاھورو و واسيطھسي كيمي يارانير: نيطق اينسانلارين بير-بيري ايله موناسيپتالينده داور انيشلارينا تاتير گؤسترمك واسيطھسي كيمي مئيدانا چيخميشدير. مفھومون تظاھور ائتمھسي اوچون تكجه فردين موناسيپتالين مؤوجودلوغو كيفيات دئييلدير، ھم دھ فردلر آراسيندا موناسيپتالين مؤوجودلوغو ضروردير. ھم دھ بو موناسيپتالين حئيوانلار آراسينداكي «موناسيپتالين» كؤكلو صورتدھ فرقھنير، چونكي سؤزون اصل معناسيندا حئيوانلار آراسيندا موناسيپتالين مؤوجود دئييلدير.

امك، جمعيت و ديل آراسينداكي موناسيپتالري قيساجا بئلھ خولاصھ ائتمك اولار. گؤرونديوو كيمي، امك انلھ بير سحركار قووه دئييلدير كي، اينسانين مئيمونابنزر اولو اجدادي اونولا مشقول اولان كيمي درحال اينسانا چئوريلير و آيدين نيطق قابليتي قازانير. اينسانين مئيمونابنزر اولو اجدادين امله، داھا دقيق دئسك، اينستينكتيو، حئيوانابنزر امله مشغول اولماسيندان يارانماقدا اولان اينسانين شعورلو امگھ كئچمھسندنك اوزون بير دؤور كئچميشدير كي، بو مودتدھ امك پروسسسينده اينسانين اولو اجدادي ھم فيزيولوژي، ھم دھ پسيكولوژي باخيمدان بؤيوك اينكيشاف مرحلھ سي كئچميشدير. امك ايستھصالي، ايستھصال جمعيتي ياراتميشدير. يارانماقدا اولان و جمعيتدھ بيرلشن اينسانلار امك پروسسسينده بير-بيري ايله اونسيت ساخلاماغا احتياج حيس ائتميشلر. ديل دھ بو احتياجي تامين ائتمك، اؤدمك اوچون يارانميشدير.

## سؤزلر و شئيلر

«ھر جور ثروتين منبھيي اولان امك» ھم دھ جمعيتين و ديلين ياراديجيسيدير. جمعيتي ديلسيز، ديلي -جمعيتسيز تصور ائتمك مومكون دئييلدير. بئلھ كي، ان آزي ايكي ادام بير-بيري ايله اونسيت ساخلايرسا، دئمھلي، آرتيق، ايبتيدياي دھ اولسا، جمعيتين روشئيمي مؤوجوددور، لاکين عئيني زاماندا ھمين بو ايكي ادامين بيرلشمھسي، اونسيت ساخلاماسي اوچون موعين بير اونسيت واسيطھسي لازيمدير (اونسيت واسيطھسي اولمادان اولارين بيرلشمھسي غئيري-مومكوندور) - بئلھ اونسيت واسيطھسي ديلدير، داھا دوغروسو، آيدين، عوضولرينھ بؤلونن سسلي نيطقدير.

ماتئرياليزم آيدين، عوضولرينھ بؤلونن سسلي ديلين (نيطقين) بيردن-بيره يارانماسيني قبول ائتمير، چونكي بو يارانما، ان آزي، مؤعجوزھ اولاردي. لاکين اينديھدك بئلھ بير ديلين يارانما پروسسيني (عموميتلھ عملھ گلھمھسيني يوخ، پروسسسين اؤزونو!) ايضاح ائدن نظريھه ياخود فرضيھه ياراديلمھميشدير. واختيلھ روس ديلچيسي ن. ي. مارر ايلك سسلي ديلين يارانماسيندان دانيشاركن گؤستريدي كي، بئلھ ديل داخيلن ديفوز اولان دؤرد سس كومپلئكسيندن عيبارت اولموشدور. روس فيلوسوفو ب. ف. پورشنو يازير كي، ايلك سسلي ديل ايكي موختلېف سس كومپلئكسيندن عيبارت اولموشدور: ھر سس كومپلئكسي ديگرينه موناسيپتالينده اگلنج وظيفھسيني ايفادھ ائتميشدير.

ديلچيلېگين پالئولينقويستيكا ساحھ سي ھلھليک بو پروبلئمي حل ائدھ بيلھجک درجھدھ اينكيشاف ائتمھميشدير. بونا گؤرھ دھ ايلك اينسان ديليني نئجھ ديفوز سسدين عيبارت اولدو غونو سؤيلھيھ بيلمريک؛ بلکھ ايكي، بلکھ دؤرد، بلکھ دھ چوخ ديفوز سس ايلك اينسان ديليني تشکيل ائتميشدير. ن. ل. لاديجينا-كوتسون تجروبلھري گؤستريير كي، مئيمونلار، مثلاً، شيمپانزه 25 ديفوز سس چيخارا بيلير. مسالھ ايلك اينسان ديليندھ ديفوز سسلرين سايبيندا دئييل، اساس مسالھ بودور كي، ايلك اينسان ديلي ايندي باشا دوشدويموز معنادا آيدين، عوضولرينھ بؤلونن سسلر-سؤزلر شکليندھ مؤوجود اولو بيلمزدې، يارانا بيلمزدې - بو جور سيچر ايشلي اينكيشاف ديالئكتيک ماتئرياليزمين بوتون قانونا اويغونلوقلارينا ضيدير، ايلك ديل موطلق ديفوز سسلردن عيبارت اولمالي ايدې. بونا گؤرھ دھ ن. ي. ماررين واختيلھ مارکسيزمھ ضيد حساب ائديلن دؤرد عونصور نظريھسینه بير دھ قاييتماق و اونون راسيونال توخومندان ايستيفادھ ائتمك لازيمدير.

محدود ميقداردا ديفوز سسلرله آرزو، ايستک، قاداغان، سؤينج، قورخو ايفادھ ائتمك اولار، لاکين اونسيت ساخلاماق اولماز. گومان كي، ايلك اينسان ديليندھ اونسيت اوچون ديفوز سسلرله ياناشي و اولارلا بيرليکدھ ال حرکتي، ژئست و ميمیکادان، ھابئلھ اشبالاردان دا (ايماکن





موخالیفت یاخود سس بیرلشمه لری یار اتماق اوچون ایسه ایمکان خئیلی محدود ایدی. بونا گوره ده دیفوز سسلری فرقلندیرمک اوچون دانیشان موخالیفت حرکتلردن ایستیفاده اندیر - ایکی فرقلی حرکتله موشاییعت اندیلن بیر دیفوز سس آرتیق بیر سوز یوخ، ایکی موخالیفت سوزدور. لاکین حرکتلرین بویوک اکثریتی اشیا لیدیر، داها دقیق دئسک، حرکتلر، بو یا دیگر اشیا ایله اندیلیر؛ اشیا لار موخالیفت اولدوغو اوچون حرکتلری قاریشدرماق اولماز. بئله لیکله، شئیلر یاواش-یاواش سوزلره «داخیل اولور».

بو هله بیر شئین خبر وئرلمه سی دئییل، یالنیز اونسیتدیر. مو عین بیر حرکتی اگلندیرن یاخود حرکت اوچون امر وئرن سیقنلالار اینکیشاف اندیر؛ سسلری اولماقلا یاناشی بونلار هم ده حرکتی و گورونن اولور. ایندی بیر حرکتی اگلندیرمک یاخود باشلاماق اوچون دیفوز سسدن باشقا، عئینی زاماندا، مثلا، ال حرکتیندن، چوخ واخت هم ده بو و یا دیگر اشیا نی (اوبئیکتی) گوسترمکدن ده ایستیفاده اندیلیر. بئله لیکله، نیسبتن آز مقدار سس سیقنالی واسیطه سیله چوخلو و فرقلی امرلر وئرمک اولور.

دیللرده مؤوجود اولان غریبه بیر فاکت بو فیکری تصدیق اتمگه کؤمک اندیر: دیللره دکي ان قديم سوزلر چوخ معنالي اولور - بیر «سوز» بیر نچه موخالیفت جینسلی «اشیا یا» ایشاره اندیر (اومونیملر). اصلینده بونلار عئینی بیر سوز دئییل، عئینی سس کومپوننتینه مالیک اولان موخالیفت سوزلردیر. دیلین اینکیشافی نین بو دورونده شئیلر هله دننوتاتلار 7 دئییل، ایشارمچیلر دیر.

معلوم اولدوغو کیمی ایشارهنین ایشاره ائتدیگی اشیا ایله هنج بیر سببیت علاقه سی یوخدور. خصوصی آدلارین سئماسیولوژی طبیعتی بو فیکری ثبوت انده بیلر. لاکین بو هنج ده او دئمک دئییلدیر کی، تلقین سیقنلالارین سس و اشیا کومپوننتلری آراسیندا هنج بیر علاقه یوخدور. اشیا کومپوننتی یاراندیقدا اونولا سس کومپوننتی آراسیندا مو عین بیر قارشیلیقلی علاقه یارنامالی ایدی. اشیا کومپوننتی سوزلرین «فورمانتلاری» 6 کیمی چیشش اندیر و سس کومپوننتینه نیسبتن داها سورعتله آرتیر. بو معنادا سوزلر شئیلری ایشاره اتمزدن خئیلی اول شئیلر سوزلری ایشاره اتمیشدیر. مو عاصیر تجروبه یه موراجیعت ائتسک، شئیلرین ایشاره فونکسیاسی داشیماسینا ایندی ده کیفاییت قدر نومونه تاپا بیلریک (گومان کی، بو؛ قدیمین ایزی-دیر)؛ گوزمونجوغو، تیکان، هر هانسی بیر اشیا ایشاره کیمی ایشله دیله بیلر. بیز بیلیریکی کی، ایشارهنین ایشاره ائدیلمه نین طبیعتی ایله هنج بیر عومومیلیگی یوخدور. بونا گوره ده دئییه بیلریکی کی، بو اشیا لار اینسانلار آراسیندا بو شئیلره عاید اولمایان قارشیلیقلی موناسیبتلرین ایشارملریدیر. ایندی بو شئیلر مو عین بیر موقدس لیک، سحرلیک و س. چالاری داشیدییی اوچون گومان اتمک اولار کی، احکاملار، توتملر، اشیا-تابولار حقیقتن ده مو عین امرلرین یاخود اگلنچین ایشاره سی کیمی یارانیشدیر. لاکین سوزون اصل معناسیندا بو سسلرین ایشاره لری اولماق اوچون شئیلر بو فونکسیادا جوت (یاخود داها گنیش) قارشیلیقلی عوضلنمه یاخود انکوبیواننتلیک کسب اتمه لی ایدی. 8

شئیلر ایکنجی سیقنالی سیستمینه داخیل اولدوقدان سونرا ایکی اینکیشاف یولو کچه بیلر:

1) سسلرده اولدوغو کیمی، بو یئنی فونکسیاسیندا شئیلره نه باش وئریر؛

2) سیقنالی کومپوننتلری کیمی سسلره شئیلر آراسیندا کی موناسیبتده نه باش وئریر؛ اونلارین یئر دگیشمه سی نجه باش وئریر.

1. شئیلر تلقین سیقنلالاری کیمی ایشلندیکده اونلاردا دا سسلرده فوننتیک سویه ن فونولوژی سویه یه کنجیده بنزر بیر حادثه باش وئرمه لی ایدی، یعنی شئیلر ساده فرقلیلیکن علاوه بیر ده قارشیلادیر یلا بیلمه علامتی کسب اتمه لی ایدی. ان ایلیک موخالیفت سیراسینا شئیلرین توخونولا بیلیمک و توخونولمازلیق قارشیلادیر یلماسینی عاید اتمک اولار. بیز هانسی ژنستین شئییه توخونولا بیلیمک، هانسی نین توخونولمازلیق خصوصیتینی وئر دیگینی قطعی دئییه بیلیمک، چونکی عئینی بیر ژنست موخالیفت خالقارین عنعنه سینده بعضاً ضد معنلار ایفاده اندیر (متلن، باشین یوخاریدان آشاغی اندیر یلمه سی بعضی خالقاردا «بلی»، «دیگرینده «خنییر» دئمکدیر و ای. آ. ب. ف. پورشنوین یازدیغینا گور، ایلیکن دیله ایشاره ژنستی توخونولمازلیق ژنستی اولموشدور و اول بیلر کی، نه واخت ایسه اونون اوژو طبیعتینه گوره توخونولماغی ایستینا اندیلن اوبئیکتلره (متلن: گوی، گونش، اود، گوز و س.) «ایشاره ائدیلمیشدیر» 9.

زامان کنجدیگجه، پرنسیپجه یئنی عصب حادثه سی - شئیلرین داخیلی اوبرازلاری تظهور اندیر. بو، آرتیق تصویره کنجید پیلله سیدیر.

2. نه قدر کی، شئی سسله بیرلیکده بیر سیقنالی کومپلنکسینده یئرلشیر، اونلارین آراسیندا اولان هر هانسی بیر «موناسیبتدن» دانیشماق اولماز. اونلار «مونولیت» تشکیل اندیر. موناسیبت یالنیز او زامان باش وئر بیلر کی، اونلار «یا یا» موخالیفتینده اولسون، داها سونرا ایسه موخالیفتده اولمالارینا باخمایاراق موخالیفت واسیطه سیله یئنین «و-و» وحدتینی تشکیل انده بیلیرن.

بیتیشیکلیکن قارشیلادیرمایا کنجیدی نجه تصور اتمک اولار؟ بیزیم قبول ائتدیگیمیز کیمی، عئینی بیر سس-کومپلنکس (دیفوز سس) موخالیفت شئیلره مونوبولیا-اتممه واسیطه سیله بیرلشمیش و بو شئی فورمانتلارین کؤمگی ایله موخالیفت سوزلر آلینمیشدیر. بو پرسس اینکیشادا عکس ایستیفامده ده اولموشدور: بو و یا دیگر شئی موخالیفت سس-کومپلنکسلره ده بیرلشدیرمیشلر. بونولا دا سوزلری «قاریشدرمیش» و اونلاری عصب سیستمینه و دورانیشا مو عین تاثیر اتمه دن محروم اتمیشلر. بو قارشیلیقدان چیشش یولو کیمی موداللیغینا گوره سیقنلالاری قارشیلادیرمیشلار: یا سس، یا دا شئی سیقنالیندان ایستیفاده اتمیشلر. سس-کومپلنکسلر و شئیلر بیر-بیر بندن

آيرلسا دا عئيني شراييطده اولكي كيمي بير-بيري عووض ائتميشدير. بورادان دا بئني مونايسيبت مئيدانا گلميشدير: فردلر آراسي تاثيرده سس سيقناللاري و اشيا سيقناللاري بير-بيري ايله اصلا قاريشدير يلمادان (بيري اوياديديقدا ديگر ي اگله نير) عئيني زاماندا اوز تاثيرينه گوره عئينيت تشكيل ائتميشدير. بئله ليكله، امگين هله ائركن اينكيشافي دؤورونده سؤزلرله شئيلرين مونايسيبتينده چئوريليش عمله گلميش و شئيلر سؤزلره غالب گلميشدير. محض بو دؤورده سينتاقم يارانميش و بو دا ديلين اينكيشافيندا نهنگ آدديم اولموشدور. سينتاقم 10 - عئيني مودالليقلي ايكي جونلشدير يلميش عونصوردور. مو عاصير ديلچيلىك باخيميدان ايكي لئكسيك (سئمانتيك) معناسي اولان سؤزون تابع ليليك اساسيندا بيرلشمه سينه سينتاقم دئيلير. ديلين يارانديغي دؤور اوچون ايسه ايكي ديفوز سسين (ايكي سس-كومپلئكسين) ياخود بير ديفوز سسله (سس-كومپلئكسله) بير شئين و يا ايكي شئين مودالليق اساسيدا بيرلشمه سيني، داها گئنيش معنادا گؤتورسك، قارشى ديلقلى علاقه ده اولان ايكي سس سيقناليني سينتاقم آدلانديرماق اولار. سينتاقمين مئيدانا گلمه سي ديلين اينكيشافيندا ايرملي آتيلميش نهنگ بير آدديم ايدي. اونون سايه سينده گله جكده موختللف عنعنه لر يارانير: آز فرقلى سؤزلر سؤز-دوپلرده بيرلشير؛ سؤز قافيه دن يارانير؛ اوخشار اولمايان سؤزلر چارپازلاشير؛ سؤزلره اينكارلىق آرتيرماقلا اونلار محو ائدليلير؛ اوخشار اولمايان سؤزلر بير-بيري نه قارشى قويولور. بو پرسئودوردا حقيقي سؤزلر يارانير. پرسئومت و اوپئراسيوناللىق مودالليغي-دا ايسه سينتاقم - بو ايشانين حيصه سيني بوتؤو اشيايا اوخشاتماق، بير اشيايا بنزر ديگر اشيا لار تاپماق، ايكي فرق دن بير اشيا تشكيل ائتمك و س. دئمكدير. 11

سينتاقمين تظاهورو ايكنجي سيقنال سيستئمى سسلر و شئيلر آراسيندا مونايسيبتين اينكيشافيندا بئني مرحله ايدي: اونلار ين آراسيندا ديناميك موستقيللىك يارانير، لاكين اونلار بير-بيري دن آرالانير.

بئله ليكله، شئيلر اولجه فردلر آراسيندا كؤمكچي واسيطه كيمي ايكنجي سيقنال سيستئمي نين فعاليتينه جلب ائدليلير و بو پرسئوس اوزون مودت داوام ائدير. سونرا ائله واخت گلير كي، شئيلر سؤزلرين ايشاره سي اولماقدان چيخير، سؤزلر شئيلرين ايشاره سينه چئوريلير؛ ايكنجي سيقنال سيستئمي شئيلره ايشاره ائدير. قاورامانين، درك ائتمه نين تاريخي ده سؤزلرين شئيلرين ايشاره سينه چئوريلمه سيندن باشلانير.

## ديلين و نيطقين فونكسيالاري

«ديلين ايجتيماعى فونكسيالاري اونون قورولوشو، سيستئم علاقه لري و اينكيشاف قانونا اويغونلوقلارينا مونايسيبتده خاريجي و اعتياسيز بير شئي دئييلير... ديلين تشكيلي و اينكيشافي نين بونؤور هسي نه قوبولموش ديل ايمكانلار نين حياتا كئچيريلمه سي ديلين جمعيتده كي فونكسيالاري ايله علاقه دار اولان ايجتيماعى فاكٲورلارلا بو و يا ديگر درجه ده قاباقچادان مو عينلشديريلير» 12. لاكين ديلين ايجتيماعى فونكسيالار نيندان دانيشاركن اونودولور كي، ديل اوز ايجتيماعى فونكسيالار نين موجود سيستئم شكلينده دئييل، كونكرئت نيطق سيتواسيالار نين مجموعسودا، نيطق فعاليتينده، قيساسي، سسلي-سؤزلو نيطق شكلينده حياتا كئچيرير. ايجتيماعى فاكٲورلار ين ديله تاثيري ده، ديلده اينعكاسي دا محض نيطق فعاليتي واسيطه سيله باش وئيرير.

عادتن، ديلچيلىك ادبياتيندا ديلين اونسيته خيدمت ائتمه سيندن دانيشيلير. بو دا معلومدور كي، عوموميلشديرمه اولمادان هئچ بير اونسيته مومكون دئييلير: تفكور يالنيز عوموميلشديرمه واسيطه سيله گئرچكليكي اينعكاس ائدير. دئمه لي، اينسانين نيطق فعاليتينده اونسيته و عوموميلشديرمه ديالئكتيك وحدت تشكيل ائدير. ديلين ايجتيماعى فونكسيالاري دا اونسيته و عوموميلشديرمه وحدتي نين عئيني زاماندا حياتا كئچيريلمه سيندن باشقا بير شئي دئييلير.

ديلچيلىك ادبياتيندا ديل و نيطق هميشه فرق لندير يلدغي حالدا دننسه اونلار ين ايجتيماعى فونكسيالاري فرق لندير يلمير، هر ايكي حاديه نين فونكسياسي ديلين فونكسيالاري كيمي تقديم ائدليلير. مثلا، ر. ياكوبسون نيطق آكتي مودئليندن دانيشاركن نيطق آكتيني تشكيل ائدن بو فاكٲورلاري قئيد ائدير:

- (آ) گؤنر،
- (ب) قبول ائدن،
- (ج) كونتئكست،
- (د) كود،
- (و) كونتاك و
- (ز) معلومات.

بونا اويغون اولراق او، ديلين آلتى فونكسياسيني گؤسترير:

- (1) ائمتو فونكسيا (دانشانين حيس و ايرادهسني ايفاده ائدن فونكسيا،
- (2) كونتاتيو فونكسيا (ووكاتيو-ايمپنراتيو ياخود مودالليق فونكسياسي)،
- (3) رنئرننت فونكسياسي (خارجي عالم اشيالاريني گؤستر مك فونكسياسي)،
- (4) ديل حاقيندا ديل واسيطهسيله دانشماق ايمكانيني شرطنلدين مئاديل فونكسياسي،
- (5) فاتيك فونكسياسي (كونتاكت يار اتماق فونكسياسي) و
- (6) پونتيك فونكسيا 13.

سونت ديلچيلينده ديلين فونكسيالاري حاقيندا ب. آ. سئرئرننيكوو، ي. د. دنشئريئو، آ. آ. لئونئيئو، و. آ. اورورين و باشقالاري. اطرافلي صورتده يازميشلار. ديلچيلردن علاوه ديل و نطق پروبلئمينه توخونان بوتون فيلسوف و پسيكولوقلار دا ديلين و نطقين فونكسيالاري مسالهسيندن گنئيش صورتده دانشميشلار. ي. د. دنشئريئو ايسئيئنا ائديلرسه، ديلين (و نطقين) فونكسيالاري حاقيندا ديلچي، پسيكولوگ و فيلسوفلارين سؤيلهديكلري فيكلرلر بير-بيرينه ياخيندير. ي. د. دنشئريئو ديلين كومونيكاتيو، ايجتيماعي، ائكسپرئسيو، ائسئنئيك و قنوسئولوژي فونكسيالاري اولدوغونو گؤسترير 14، باشقا بير يئرده ايسه ديلين ايدئولوژي فونكسياسيدان دا دانشير، هم ده ديلين و نطقين ايدئولوژي فونكسيالاريني فرقلنديرير 15. قئيد ائتمك لازيمدير كي، ديلين و نطقين فونكسيالارينين فرقلنديريلمهسي علمي ادبياتدا يئني حاديئه دنئييلدير. هله 1941-جي ايلده عالمان پسيكولوگو ف. كائنتس «ديلين پسيكولوگيياسى» آدلي اثرينده ديلين فونكسيالاريني «ايلكين» و «تورمه» دئيه ايكي قيسمه بؤلور، ايلكين فونكسيالارين ديل اوچون مجبور، تورمه فونكسيالارين ايسه فاكولتئيو ماهيت داشيديغيني يازير 16. سونرالار بو ايدئولوگيادان ديلچيلين گنئيريلميشدير، لايكين گؤستر مك لازيمدير كي، ديلچيلر ديلين فونكسيالاري و نطقين فونكسيالاري تئرمنلرندن نادر حاللاردا ايسئيئفاده ائديرلر. البته، بو مسالهيه موناسيبتده پسيكولوقلار داها حاقليديرلار و ديلين فونكسيالاري ايله نطقين فونكسيالاري فرقلنديريلمهليدير.

ديلين فونكسيالاري دئيدكه نطق فعاليتي نين ائله فونكسيونال خصوصيتلري نظرده توتولور كي، بونلار هر هانسي بير نطق سيتواسياسيندا اوزونو گؤستره بيلير، باشقا جور دنسك، بونلار سيتواسيادان اسيلي دئييل، سيتواتيو سجييه داشيمير. نطقين فونكسيالاري ايسه هر هانسي نطق آكتي اوچون مجبور، سيتواتيو سجييه داشيمير.

**ديلين فونكسيالاري.** ديلين فونكسيالاري علمي آنلايش كيمي ديلين ماهيتي نين پراكتيك تظاهورو، ايجتيماعي حاديئلر سيستئمينه اونون مقصدنين حياتا كئچيريلمهسي، ديلين طبيعي ايله شرطنلر حركتيدير. ديلين فونكسيالاري ائله بير شئيدير كي، بونسوز ديل موجود اولاي بيلمز. علمي ادبياتدا ديلين چوخ فونكسيالي اولدوغو، هم ده بو فونكسيالارين بير-بيري ايله سيخ علاقهده اولدوغو گؤستريلير. اينسانين نطق فعاليتينده ديلين آشاغيدايكي فونكسيالارين دانشماق اولار:

- (1) ديلين كومونيكاتوليک فونكسياسي،
- (2) ديلين تنظيمهيجي فونكسياسي،
- (3) ديلين ايدراك (كونستر وكتيو) فونكسياسي،
- (4) ديلين بشرنين ايجتيماعي-تاريخي تجروبهسینه بييهلمه (آكومولياتيو) فونكسياسي،
- (5) ديلين ميلي-مدني فونكسياسي،
- (6) ديلين ائكسپرئسيو فونكسياسي، (7) ديلين ائسئنئيك فونكسياسي،
- (8) ديلين ايدئولوژي فونكسياسي.

**كومونيكاتيو ياخود اونسيه فونكسياسي** ديلين اساس فونكسياسيدير، ديلين بوتون ديگر فونكسيالاري محض بو فونكسيا اساسيندا باش وئرير، بوتون فونكسيالار بو فونكسيا ايله شرطنلير. «ديلين اينسانلار آراسيندا ان موهم اونسيه واسيطهسي» اولماسي ديلين اونسيه فونكسياسي نين ديلين ماهيتيني تشكيل ائتمهسینه ثوبتدور. اصلينده اونسيه احتياجي - جمعيت عوضولرينين بير-بيرينه نه ايسه دنمك احتياجي ديلي ياراتميشدير. كومونيكاتيو فونكسيا ديلين يارانماسي و اينكيشافيندا موهم رول اويناميشدير. ديلين كومونيكاتيو فونكسياسي نين اينسان حياتينداكي رولونو آيدين گؤستر مك اوچون تكجه بئله بير فاكتي قئيد ائتمك لازيمدير كي، اونسيه واسيطهسي اولمادان، ديل اولمادان جمعيت اوزو ياشايا بيلمز، جمعيت موجود اولاي بيلمز.

ديل كومونيكاتيو فونكسيا يئرینه يئنيرمك سايهسینه هم اوزو اينكيشاف ائدير، هم ده جمعيتين اينكيشافينا كؤمك ائدير. كوللئكتيو عوضولرينين بير-بيري ايله اونسيه پروسسینه ديل اينكيشاف ائدير، اونون قراماتيک قورولوشو، قراماتيک کانتقور بيالاري تشكول تاپير و اينكيشاف ائدير؛ ديل اينكيشاف ائديکجه جمعيت ده، ايجتيماعي شعور دا اينكيشاف ائدير.

ديلين كومونيكاتيو فونكسياسي ديلين بوتون ديگر فونكسيالاريندا تظاهور ائدير.

دیلین اساس فونکسیالاریندان بیر ی ده تنظیملهییجی فونکسیاسیدیر. دیلچیلیک ادبیاتیندا دیلین تنظیملهییجی فونکسیاسی مساله‌سینه توخونولمور؛ پسیکولوگیایا حصر اندیمیش اثرلرده بو فونکسیا، یا دیلین کومونیکاتیو فونکسیاسی ایله، یا دا دیلین ایدراک فونکسیاسی ایله یا عینی‌لشدیریلیر، یا دا قاریشدریلیر. لاکین بونلار دیلین آیری-آیری فونکسیالاریدیر.

دیلین تنظیملهییجی فونکسیاسی نین ماهیتینی قیساجا بئله ایضاح ائتمک اولار: دیل اینسان داور انیشینی، اخلاقی، مو عین معنادا دونیاگوروشونو تنظیملەمین اساس، بلکه ده یئگانه آندیر، واسیطه‌دیر. سوونت دیلچیلیگی‌ینده بو ایدئیا قبول اندیلمه‌سه ده او، پسیخولوگییا علمینده اوزونه یول آچماقدادیر. مشهور سوونت نئیروپسیکولوگو آ. ر. لوریا یازیر کی، نطقین ان اساس فونکسیاسی-معلوماتی نقل‌ائتمه فونکسیاسی ایله یاناشی «اونون (نیطقین) مورکب پسیکی پروسئس‌لرین تشکولونده انله او قدر اهمیتلی رول اوینایان داها بیر جھتی ده مؤوجوددور. نطق تکجه الده اندیمیش تجربہ‌نین عومومیشدیریلمه‌سی واسیطه‌سی و کودلاشدیریلما‌سی آتی کیمی خدمت ائتمیر. او اینسان داور انیشینی تنظیم ائدن ان اهمیتلی واسیطه‌لردن بیریدیر» 17. بو سوزلره تکجه اونو علاوه ائتمک لازیمدیر کی، نطق اینسان داور انیشینی تنظیملەمین اهمیتلی واسیطه‌لردن بیر ی یوخ، یئگانه واسیطه‌دیر، بئله کی، نطقدن باشقا اینسان داور انیشینی تنظیم ائدن یاخود انده بیلن ایکنجی بیر واسیطه گؤسترک مومکون دئییلدیر. اینسانلار آراسینداکی بوتون باریس (مئلن، ایتقصادی موناسبتلر) یاخود اوستقوروم (حقوق نورمالاری، اخلاق و س.) سچیله عیلاق‌لرین هامیسی یالیز و یالیز نطق اساسیندا مئیدانا گلیر و تنظیم اندیلیر. سوونت فیلسوفو ب. ف. پورشنوه گور، دیلین تنظیملهییجی فونکسیاسی دیگر فونکسیالاریندان، او جومله‌دن معلوماتی نقل‌ائتمه و تجربہ موبادیله‌سی فونکسیالاریندان داها قدیمدیر، اونلارا نیسبتن ایکنیدیر 18.

آ. لئونتیو پسیکولوگییا باخیمیندان نیطقین تنظیملهییجی فونکسیاسینی بئله تصنیف ائدیر: «نیطق فعالیتینده بو فونکسیا اوچ مومکون واریانتدان بیرینده چیخیش ائدیر:

(آ) فردی-تنظیملهییجی فونکسیا کیمی، یعنی بیر یاخود بیر نجه آدامین داور انیشینی سئجیجی تاثیر فونکسیاسی کیمی؛

(ب) کوللنکتیو-تنظیملهییجی فونکسیا کیمی - بویوک و دیفر نئسیالاشمامیش آدیتوریا اوچون نظرده توتولموش کوتلوی کومونیکاسیا (ناطق نیطقی، رادیو، قزئت) آدلانان شرايطه؛

(و) اوزونو تنظیملهییجی فونکسیا کیمی - اوز داور انیشینی پلانلاشدیر ديقدا» 19.

اونو قئید ائتمک واجیبیدیر کی، آ. لئونتیو دیلین (نیطقین) تنظیملهییجی فونکسیاسینی کومونیکاتیو (اونسیت) فونکسیاسی ایله عینی‌لشدیریر.

دیلین تنظیملهییجی فونکسیاسی نین اینسانین حیاتی‌نداکي رولو چوخ بویوکدور؛ بو فونکسیانین رولونو دیلین اونسیت و ایدراک فونکسیالارینین رولو ایله موقاییسه ائتمک اولار. لاکین دیلین تنظیملهییجی فونکسیاسی نین اینسان حیاتی‌نداکي رولونو دیلین باشقا فونکسیالاری حسابینا یاخود اینسانین ایدراک فعالیت‌نین (من قطعی بو فیکیردهیم کی، اینسانین ایدراک فعالیتی نیطقسز مومکون دئییلدیر) اهمیتینی آز التماق حسابینا شیشیرتمک اولماز. بئله سولا گئتمه خارجی دیلچیلیکده نوهومبولدتچولوق جریانی نین و سپیر-اورف فرضیه‌سی نین مئیدانا گلمه‌سینه سبب اولموشدور. نوهومبولدتچولار ایدعا آندیرلر کی، اینسانلار مادی عالمی یالیز دیل واسیطه‌سیله قاوراییرلار. اونلار گئرچکلیگین درک اندیلمه‌سینده، قاورانیلماسیندا شعورون رولونو دوزگون باشا دوشمورلر. سپیر-اورف فرضیه‌سینه گوره ایسه اینسانلارین دونیاگوروشو، دونیا یا باخیشی دیل واسیطه‌سیله فورمالاشیر؛ گئرچکلیگین عینی بیر حادیه‌سی موختلیف دیل‌لرین نومابنده‌لری طرفیندن موختلیف شکیلده درک اندیلیر؛ موختلیف دیل‌لرین نومابنده‌لری دونیایي موختلیف شکیلده گورور.

دیلین اینسان حیاتی‌نداکي عوض‌اندیلیمز رولونا باخمایاراق اینسانلارین دونیا باخیش‌نین، اوبیئکتیو گئرچکلیگین دیل اساسیندا، اوبیئکتیو کاتئقوریا لارین دیل کاتئقوریا لاری اساسیندا تشکول تاپدیغینی، فورمالاشدیغینی سؤیله‌مک، البته، دوز دئییلدیر. دیل شعور واسیطه‌سیله اوبیئکتیو گئرچکلیگی درک ائتمکده بویوک اهمیته مالیک اولسا دا اوبیئکتیو گئرچکلیک دیلین آسلی دئییلدیر.

اوبیئکتیو گئرچکلیگین درک اندیلمه‌سینده، مادی عالمن اشیا و حادیه‌لرینین قاورانیلماسیندا دیلین ایدراک فونکسیاسی نین اهمیتی بویوکدور. دیلچیلیکده بونا دیلین قاوراما، نومیناتیو، کونسترکتیو، تفکور فونکسیالاری دا دئییلیر. دیلین ایدراک فونکسیاسی اوبیئکتیو گئرچکلیگین اشیا و حادیه‌لرینی آدلاندیرماق، فیکری فورمالاشدیرماق، بیزی احاطه ائدن گئرچکلیک حاقیندا معلومات عالماق واسیطه‌سیدیر.

دیلین ایدراک فونکسیاسی تئرمینی دیلین نومیناتیو (آدلاندیرما) فونکسیاسی تئرمینینه نیسبتن داها گئنیش احاطه دایره‌سینه مالیکدیر، چونکی دیلین ایدراک فونکسیاسی آدلاندیرما یا نیسبتن داها گئنیش عقلی پروسئس‌لری احاطه ائدیر، حالبوکی نومیناتیو فونکسیا یالیز اوبیئکتیو عالمدکی اشیا و حادیه‌لری آدلاندیرماغا، مفهولاری سوزلره ایشاره ائتمگه خدمت ائدیر.

هله واختيله آ. آ. پوتننيا يازيردي كي، «دیل آرتیق حاضیر فیکرین ایفاده واسیطهسی دئییلدیر، دیل فیکری یئیندن یارادیر». اینسان سۆزلر و سۆزلرین بیرلشمهسی واسیطهسیله اونو احاطه ائدن اوبیئکتیو ععالم حاقینداکی فیکرلرینی ایفاده ائدیر. سۆز مفهوملاری یارادیر. سوبستانسیانین آتریوتا موناسیبتی سۆزلرین بیرلشمهسینی طلب ائدیر. بئلهلیکله، دیل سۆزلر و سۆز بیرلشمه لری واسیطهسیله مفهوم و فیکرلری ایفاده ائدن آلتیه چئوریلیر. و. هومبولدندان باشلایاراق موعاصیر دؤوروموزدهک دیلین تفکور آلتی اولماسی حاقیندا بحث ائدیلیمیشسه ده دیلین بو فونکسیاسینین پروبلملری هله کیفایت قدر تدقیق ائدیلیمیشدیر.

دیل تفکور آلتی اولماق اوچون بیر سیرا فونکسیالاری حیاتا کئچیریر. دیلین ایدراک فونکسیاسینا داخل اولان بو یاریمفونکسیالار ایستر دیلچیلیک، ایسترسه ده پسیکولوگیایا حصر ائدیلیمیش ادبیاتدا ضعیف تدقیق ائدیلیمیشدیر. بو سۆزلر هر شئیدن اول سئماسیولوژی فونکسیایا عایددیر. معلوم اولدوغو کیمی، سئماسیولوگیایا سۆزلرین معناسینی، یعنی سۆزله (آدلا) اشیا آراسینداکی موناسیبتی اؤیرهیر. سۆز محض معنا واسیطهسیله مفهوما علاقه ساخالیر، دیل ایسه محض سۆزلرین معنالانیرما خصوصیتی واسیطهسیله فیکری ایفاده آلتیه، تفکور آلتیه چئوریلیر. دیلین سئماسیولوژی فونکسیاسینا نیسبتن نومیناتیو (آدلانیرما) فونکسیاسی بیر قدر اطرافلی تدقیق ائدیلیمیشدیر. علمی ادبیاتدا گؤستریلدیگی کیمی، سۆزله (آدلا) اونون آدلانیردیگی اشیا آراسیندا هئج بیر عوضی علاقه بوخورد. ک. مارکس یازیر: «هئج بیر شئین آدی اونون طبیعتی ایله اصلا علاقه دار دئییلدیر گؤرونویو کیمی، سوزون اشیا ایله موناسیبتینی گؤسترمه اوچون تکجه نومیناتیو فونکسیا کیفایت ائتمیر، بو علاقهنی یاراتماق اوچون تصویر فونکسیاسینان ایستیفاده ائدیلیر بو فونکسیانین ماهیتی موعین بیر دیل واحیدینین آیریجا بیر دنئوتاتا یؤنلمه سیندهدیر. تصویر فونکسیاسینین آدلانیرما فونکسیاسی ایله علاقهیه گیرمه سیندن کئیفیتجه یئنی اولان ایفاده فونکسیاسی یارائیر. بو فونکسیا اوزونو متن سوییه سینده گؤستریر. متن تصویر ائدیلن اشیانین علامتیرینی تثبیت ائدیر. بونولا دا بو فونکسیا اشیانین علامتی حاقیندا معلوماتین (اینفورماسیانین) داشیجی سینا چئوریلیر. بئلهلیکله، متن سادهجه اولاراق فیکرله باغلی دئییل، هم ده حرفی معنادا فیکرین داشیجی سیدیر. بونا گؤره ده بیز متنی دینله دیکه حتا هئج واخت گؤرمه دیگیمیز و حاقیندا هئج بیر شئی بیلیمه دیگیمیز اشیا حاقیندا اطرافلی معلومات آلیریق.

دیلین ایدراک فونکسیاسینان دانیشارکن بیر مسالهنی ده ایضاح ائتمک لازیمدیر. اینعکاس ایله اینعکاس ائدیرمه قابیلیتینی فرقلندیرمک ضروریدیر. دیلین بعضی ستروکئورلاری اینعکاس ائدیرمه قابیلیتینه مالیکدیر، لاکین اوزلری اینعکاس ائتمیر، اینعکاس ائدیرمه قابیلیتینی دیل واسیطه لریندن اخذ ائدیر.

اینعکاس قابیلیتینی حیاتا کئچیریلیمهسی اینعکاسین تظاهورو اولمادان مومکون دئییلدیر - فیکرین تظاهورو دیلسیز مومکون دئییلدیر. دیل فیکرین مؤوجودلوقونون ضروری شرطیدیر. بونولا دا دیل فیکرین فورمالاشدیریلماسی آلتی کیمی چیخیش ائدیر.

دیل فیکرین تظاهورو اوچون اساس شرط اولدوغو کیمی، جانلی موشاهیده دن فیکره کئچیدی تامین ائدن اساس واسیطه دیر. بیز نامعلوم بیر اشیا کشف ائندیکه اونون مضمونو حاقیندا ایلمک معلوماتی جانلی موشاهیده شکلینده، کئچیردیگیمیز چوخلو حیسلر شکلینده آلیریق. سۆزلر واسیطهسیله بو حیسلری آدلانیریریق، سۆزلرین بیرلشمهسی واسیطهسیله بو حیسلر آراسینداکی علاقهری تثبیت ائدیریک. نتیجه ده دیل واسیطه لرینین کؤمگی ایله اشیا تصویر ائدیلیر؛ اشیا حاقینداکی حیاس ای-اوبرازلی معلومات (اینفورماسیا) سئماسیولوژی معلومات (اینفورماسیا) کیمی کودلاشدیریلیر. جانلی سئیردن، جانلی موشاهیده دن فیکره کئچید بئله باش وئیر.

دیلین فونکسیالاریندان بیری ده بشریتین ایجتیماعی-تاریخی تجروبه سینی توپلاماق، اونا بییه لنمک فونکسیاسیدیر، قیساجا دئسک، دیلین آکومولیاتیو فونکسیاسیدیر. معلوم اولدوغو کیمی، هر یئنی اینسان نسلی اؤز فعالیتینی نسیللرین الده ائندیگی تصروفات، علم و تئخنیکی نایلیتلر اوزرینده قورور. هر یئنی اینسان نسلی اؤز فعالیتینه ایبتیدادان، نئجه دئیرلر، صیفیردان باشلاسا ایدی، اوندان بشریت نه ایندیکی اینکشاف سوییه سینه چاتا بیلردی و نه بئله بیر اینکشافی خیالینا گئیره بیلردی. موبالیغسیز دئمک اولار کی، بشریتین قازاندیگی بوتون نایلیتلر، تصروفات، علم، تئخنیکا، ادبیات و مدنیتین اینکشافینداکی موعاصیر سوییه یالینز دیل سایه سینده مومکون اولموشدور. ایستر تصروفات، ایسترسه علم و مدنیت ساحه سینده ایرملی داها بیر آددیم آتماق اوچون بشریتین اولکی ایجتیماعی-تاریخی تجروبه سینه بییه لنمک و اوندان ثمرلی ایستیفاده ائتمک لازیمدیر. دیلین بشریتین اولکی ایجتیماعی-تاریخی تجروبه سینی توپلاماق، اونا بییه لنمک و اوندان ایستیفاده ائتمک فونکسیاسینا آکومولیاتیو فونکسیا دئییلیر.

دیلین آکومولیاتیو فونکسیاسی ایکی آسپئکتده تظاهور ائدیر:

(آ) معلوماتین توپلانماسی واسیطهسی؛

(ب) معلوماتین نقل ائدیلیمهسی واسیطهسی.

دیلین آکومولیاتیو فونکسیاسی بو ایکی آسپئکتین بیرلشمهسی نتیجه سینده یارائیر، چونکی بو آسپئکتلری آیریلیدا گؤتورسک، بیرینجی آسپئکت دیلین ایدراک فونکسیاسینا، ایکینجی آسپئکت دیلین کومونیکاتیو (اونسیت) فونکسیاسینا اویغون گلر دی.

دېلېن آكومولياتيو فونكسياسى نين ايستر فردي، ايستره ايجتيماعى پلانددا بشرىتتېن اينكيشافي اوچون بۇيوك اهميتى واردير. آيدىندير كي، عقلي فعاليتى (عموميتله، هر هانسي بير فعاليتى) حياتا كنجيرمك اوچون اينسان ديل واسيطه سيله بيليكلىرىن، تجروبه نين موعين مجموعسونا بيهلنمه ليدير. محض ديل بيليكلىرى مجموعسونو آريجا فرده چاتديران اساس و عوض انديلمز واسيطه دير.

فردي اسپنكتدن ايجتيماعى اسپنكتنه كنجديكده ديلين بو فونكسياسى ايجتيماعى-تارىخى تجروبه نين مؤوجودلوغو فورماسينا اويغون گلير. ديل بشرىتتېن ايجتيماعى-تارىخى تجروبه سى نين مؤوجودلوغو فورماسى اولدوغو اوچون، دئمك اولار كي، بو معنادا عالم اينسان اوچون حقيقتن ده ديلله «پارچالانير»؛ لकिन عئىنى زاماندا ديل - اونو فورماللاشديريلمىش سيستم كيمي يوخ، ديل تفكورو كيمي گؤتورسك - بشرىتتېن ايجتيماعى تجروبه سى نين عكس اندييرير. تصادوفي دئيلىدىر كي، بيز موختلېف ديللرده سئمانتيك دگيشمه لرىن بير - بيرينه اوخشار، آنالوژى منبع و اينكيشاف ايستيقامتلىرىنه راست گليريك. بو، موختلېف ديللى خالقلارن نظري فيكرى نين وحدتيني اينعكاس اندييرير.

ديلين مىلى-مدنى فونكسياسى ديلين آكومولياتيو فونكسياسى ايله سيخ علاقه داردير. بشرىتتېن يوخاريدا گؤستردىگيمىز ايجتيماعى-تارىخى تجروبه سى نين عمومى عونصورلرى ايله ياناشى يالنىز بو و يا ديگر مىلى مدنيتنه منسوب اولان عونصورلرى ده واردير. باشقا سؤزله دئسك، ديل منسوب اولدوغو خالقلن سېئسيفيك امك شرايطى نين، ايجتيماعى، مدنى حياتى نين مؤوجودلوغوندا دوغان و همين خالقلن تارىخى تجروبه سى ايله جيلالانان رئالييلارنى، موجد آنلايىشلارنى و س. اينعكاس اندييرير و گلهجك نسيلىر اوچون قورويور. بو باخيمدان ديلين مىلى-مدنى فونكسياسى نين دانىشماق اولار. اونو دا دئمك لازيمدير كي، خالقلن مدنى سوييه سى نين يوكسلمه سى، خالقلار آراسيندا ايتقىصادى، سياسى و مدنى علاقه لرىن گننىشلمه سى نتيجه سينده ديلين مىلى-مدنى فونكسياسى نين ديلين آكومولياتيو فونكسياسى نين دوغرو چؤريلمه پروسسى گندير.

ديلين مىلى-مدنى فونكسياسى نين مؤوجودلوغو اوزونو ديلين بوتون سوييه لرىنده گؤستيرير. عئىنى بير آنلايىش نين و حاديه نين موعين بير خالق طرفيندن معنالانديريلما سېئسيفيكاسى آدلانديرما، سئمانتيك و سس دگيشمه لرىن خصوصيتلرىنده گنرچكلىگين ديل طرفيندن «پارچالانماسى نين»، «عوضولمه سى نين»، سحييه سينده اوزونو آيدىن شكىلده گؤستيرير. بو معنادا ديل نينكى تفكور آلتى و ايجتيماعى-تارىخى تجروبه نين مؤوجودلوغو فورماسى كيمي چيخيش اندير، هم ده تفكور و ايدراكن نتيجه لرىنى مؤحكملندييرير. لकिन تفكور و ايدراكن نتيجه لرىن مؤحكملندييريلمه سى اوصولونو ديلين مىلى سېئسيفيكاسى ايله عئىنى لشديرمك، همين ديلده تفكورون خاراكترىنه كنجيرمك قطعىن اولماز.

چوخ وخت ديلچىلىك ادبياتىندا ديلين يالنىز ايكي فونكسياسى اولدوغو گؤستيريلير: كومونيكاتيو فونكسياسى و ائكسپرئسيو فونكسياسى. ديلين ائكسپرئسيو فونكسياسى اونون معلوماتى (اينفورماسيانى) ايفاده ائتمك، نقل ائتمك و موصاحيبه (دينلن) تاتير فونكسياسى دير. «ديلين فيكرى تجسوم اندييرمه سى اونون ائكسپرئسيو وظيفه سى آدلانير» 20. قيسا دئسك، ائكسپرئسيو فونكسياسى ديلين ايفاده فونكسياسى دير. ديلين ائكسپرئسيو فونكسياسى كچه فيكرى ن ايفاده سى ايله محدودلاشمير، اينسان ائموسياسى نين ديلده ايفاده ائيلمه سى ده ديلين بو فونكسياسى نين داخيلدير. دوز دور. ديلچىلىك ادبياتىندا (هابئله پسيخولوگىيا حصر انديلمىش اثرلرده) اينسان ائموسياسى نين ايفاده ائيلمه سى ديلين يوخ، كچه نيطقين فونكسياسى حساب اندييرير و نيطقين ائموتيو فونكسياسى آدلانديريلير (باخ: «نيطقين فونكسيالاسى»)، لकिन اينسان ائموسياسى نين ايفاده سينده ديل واسيطه لرى نين ده ايستيفاده ائيدىگى اوچون اونو ديلين ائكسپرئسيو فونكسياسى نين ايداع ائتمك اولار. اينسان ائموسياسى نين ايفاده ائتمك اوچون ديلده ان چوخ نيدالاردان، ايمپئراتيو سؤزلردن و بير سيرا موناسيبت بيلديرن سؤز و ايفاده لردن (سؤز بيرلشمه لرى، جومله لرى) ايستيفاده اندييرير؛ ديلين بعضى قراماتيك فورماللارنى، فوننتيك واسيطه لردن وورغو و ايتوناسيا، اداتلار، علاولر ايفاده ائتمگه خيدمت ائده بيلر.

بعضى ديلچىلر ائكسپرئسيو فونكسياننى ديلين اساس فونكسياسى حساب اندييرلر. مثلا، ك. فوسسلر ن فيكرى نجه، ديلين كومونيكاتيو فونكسياسى نين اينسان حياتى نين بير او قدر بۇيوك رولو يوخ دور. او، ديلين ائكسپرئسيو فونكسياسى نين بۇيوك اهميت وئرير و اونون اويره نيلمه سى نين ديلچىلىگين اساس وظيفه سى حساب اندير. البته، بونونلا راضىلاشماق اولماز. اينسان جمعيتى نين حياتى فعاليتى اوچون ديلين كومونيكاتيو فونكسياسى نين اهميتى نين قيمتلندييرمك چتينيدير. بونونلا بئله ديلين ائكسپرئسيو فونكسياسى نين اهميتى نين ده آزالتماق دوزگون دئيلىدير. و. آ. اورورين حاقلنى اولاراق يازير: «حقيقتده ايسه ديلين كومونيكاتيو و ائكسپرئسيو فونكسيالارنى بير مئدالين ايكي اوزو كيميدير. اولارنى هره سى نين آيرىلىقىدا گؤرمك مومكوندور، اولار معلوم مستقىل ليگه ماليكدير، لकिन اولارنى «بىرىنى ديگرى نين آيرىماق غئيرى-مومكوندور. بعضى خصوصى حاللاردا، مثلا، داخلى نيطق زامانى اولدوغو كيمي، فيكرى ن ديل ايفاده سى كومونيكاتيو اكدان كناردا حياتا كنجيريله بيلر، فيكىرلر ديل خاريجى واسيطه لره ايفاده ائيلنده ايسه كومونيكاسيا فيكرى ن ديل ايفاده سيندن كناردا مومكوندور، بونونلا بئله، كچه ستاتىستىك اوستونلوگه گؤره يوخ، هم ده، بو داها اساسدير، ديلين يارانماسى اوچون بىلاواسيطه سبب اولان ديلين اساس وظيفه سى نين گؤره قبول ائتمك لازيمدير كي، ديلين بو ايكي فونكسياسى ضرورى صورتده بىر-بىرىنى شرتلندييرير، سوسىال اهميتى نجه گؤره ايسه اوستونلوك كومونيكاتيو فونكسيانين طرفينده دير» 21.

دیلچلیک ادبیاتیندا بعضاً دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسی اینفورماتیو فونکسیا (معلوماتین ایفادهسی و نیطقین وحدتی کیمی)، ائموتیو فونکسیا (حیس و انموسیانین ایفادهسی کیمی)، وولونتاٹیو فونکسیا (دانیسانین ایرادهسی نین ایفادهسی کیمی) تئرمینلری ایله ده شرح اندیلیر.

دیلچلیک ادبیاتیندا دیلین ائستتیک فونکسیاسیندان دا بحث اندیلیر. دیلین ائستتیک فونکسیاسی دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسی ایله سیخ علاقهدار دیر. دیلین «ائستتیک فونکسیاسی بدیعی ادبیات و اینجهصنعت ساحهسینده اوزونو گؤستریر. خالقین ائستتیک مدنیتی نین (ادبیات و اینجهصنعتی نین) اینکیشافی ایله دیلین ائستتیک فونکسیاسی نین دا رولو یوکسهلیر؛ ائستتیک مدنیت داها دا اینکیشاف ائتمیش خالقلاردا دیلین ائستتیک فونکسیاسی نین رولو ائستتیک مدنیتی اینکیشاف ائتمهیشی خالقلارا نیسبتن خئیلی یوکسدیر.

دیلین اؤیرنیلمهسی تاریخینده دیلین ائستتیک فونکسیاسی نین حدیدن آرتیق شیشیردیلمهسی حاللارینا دا تصادوف اندیلیر. مثلا، ائستتیک دیلچلیک مکتبی نین ان گؤرکملی نومایندهسی ک. فوسلئر دیلین ائستتیک فونکسیاسی نین اؤیرنیلمهسین، تدقیق ائدیلمهسینه داها چوخ اهمیت وئیردی. دیلی ائستتیک باخیمدان تدقیق ائتمکله او، دیلین اینکیشاف تاریخی ایله مدنیتین اینکیشاف تاریخی آراسیندا، برابرلیک ایشارهسی قویوردو. فوسلئر ایدها ائیردی کی، موعین معنادا دیل اینجهصنعتین بوتون نووعلرینی احاطه ائدیر: رقص ژئستلر دیلیدیر، رساملیق رنگلر و خطلر دیلیدیر، موسیقی تونلار دیلیدیر، پلاستیکا و معمارلیق برک جیسملر دیلیدیر، پونزییا «دیللر دیلیدیر». البته، دیلین ائستتیک فونکسیاسینی بو قدر گئنیش معنادا قبول ائتمک، اونو دیلله بیلاواسیطه علاقهسی اولمایان ساحلره ده شامل ائتمک سهودیر. لاکین عئینی زاماندا دیلین اینکیشافیندا، جمعیتین ائستتیک مدنیتی نین اینکیشافیندا دیلین ائستتیک فونکسیاسی نین رولونو آزالتماق دا دوزگون دئییلیر.

دیلین ایدئولوژی فونکسیاسی سوسیولوژی دیلچیلیگین گؤرکملی نومایندهلریندن بیر اولان ی. د. دئشربئیو طرفیندن قئید ائدیلمیش 22. ایدئولوژی فونکسیا دیلین موهم سوسیال فونکسیالاریندان بیریدیر. بو فونکسیا ایستر بوتولوکده دیلده، ایسترسه دیلین هر هانسی بیر عوصورونده تظاهور ائده بیلر. ن. و. وولوشینو یازیر کی، -سوز «ایستهیلن ایدئولوژی فونکسیانی داشییا بیلر» 23.

دیلین ایدئولوژی فونکسیاسی ایلکین ایختیصاصلاشمیش موناسیبتلر اوزرینده قورولان تورهه ایختیصاصلاشمیش موناسیبتلرله باغلیدیر. مثلا، وارلیق مءوجود اولان بیر شئی گؤستریر، لاکین دیندار ابدی وارلیق دئدیکه آلاهی نظرده توتور.

آلاه باغیشلاسن، آلاه عوضینی وئرسین، آلاهین لعنتینه گلھسن، آلاه اجرینی وئرسین، آلاه گوناھیندان کئچسین، آلاه آمانیندا، امید آلاھا تیپلی سوز بیرلشمه لری و جوملهلر موعین ایدئولوژی فونکسیا داشیمیش و دینی ایدئولوگییا خیدمت ائتمیشدیر. موعاصیر عومومخالق دیلینده ایسه بئله ایفادهلر نئینر اللاشمیشدیر.

«دیلده و نیطقده ایدئولوژی فونکسیانی ایفادهسینی، فرقلندیرمک لازیمدیر.

نیطق ایدئولوژی فونکسیانی ایفاده ائتمک اوچون، دئمک: اولار کی، غیری-محدود اینکیشافا مالیکدیر. نیطقین ایدئولوژی فونکسیاسی جوملهلرده، بوتوو کونتکستده، سوز بیرلشمه لرینده، سوزلرده، آیری-آیری سسلرده و سس بیرلشمه لرینده، اینتوناسیادا، وورغودا و س. ایفاده اندیله بیلر (هر شنیدن اول شیفاھی نیطق نظرده توتولور). یازیلی نیطق ده ایدئولوژی فونکسیانی ایفاده ائتمک اوچون بؤیوک ایمکانلارا مالیکدیر، لاکین شیفاھی نیطق اوچون سجبیهوی اولان واریاسیالارا مالیک دئییلیر» 24

دیلین فونکسیالاری بوتون حلقه لری بیر-بیری ایله قارشیلیقلی علاقده اولان و بیر-بیرینی قارشیلیقلی صورتده شرطلندیرن سیستمی تشکیل ائدیر. دیلین فونکسیالاری آراسینداکی علاقهلر او قدر سیخدیر کی، بوتون سیستمی چوخ شاخه لی، چوخ جهتلی سیستم کیمی ده قبول ائتمک اولار. بونا گؤره ده دیلین پولیفونکسیالی (چوخ فونکسیالی) اولدوغونو سؤیلهمین دیلچیلرله یاناشی، دیلین مونو-فونکسیالی (تکفونکسیالی) اولدوغونو سؤیلهمین دیلچیلر ده هاق قازانديرماق لازیمدیر. اصلینده دیلین تکفونکسیالیلیغینی سؤیلهینلر دیلین لیمیتلشدیریلمه میس (محدودلاشدیریلما میس) بولی فونکسیالی لیغینی سؤیلهمین دیلچیلرله نیسبتن حقیقته داها یاخیندیرلار.

داها بیر مسالهنی آیدینلاشدیراق. بئله بیر سوا مئیدانا چیخیر ل: دیلین اینکیشافی ایله علاقهدار دیلین فونکسیالاری سایجا چوخالیب یاخود آزالا بیلر می، گئنیشلنه یاخود دارالا بیلر می؟ یاخین گلهجک اوچون دیلین فونکسیالاریندا هم کمیت، هم ده کئیفیتجه (مضمونجا) دگیشیکلیک باش وئرمگینی گؤزله مک لازیم دئییلیر. البته، اول بیلر کی، دیلین فونکسیالاری باشقا تدقیقاتچیلر طرفیندن چوخ یاخود آزالا گؤستر یلسین، اول بیلر کی، بیزیم سلیقه سیز لیگیمیز، ساوادیمیزین آزیغی یاخود ایندی بیزه معلوم اولمایان هر هانسی بیر سبب اوزوندن دیلین یئنی بیر فونکسیاسی موعینلشدیر یلسین (یارانسین یوخ، موعینلشدیر یلسین!). بو، دیلین فونکسیالارینین اینکیشافی یوخ، دیلین فونکسیالاری حاقیندا بیزیم بیلگیمیزین اینکیشافی اولاردی.

دیله یاردیمچی واسیطه لر. اینسانین امک فعالیتینده بیر سیرا غیری-دیله واسیطه لر دیله یاردیمچی واسیطه کیمی چیخیش ائدیر. بئله واسیطه لردن بیر نئچه سینی گؤسترک.

يازي. ديله يارديمچي واسيطهلردن ان چوخ ياييلميشي و اينكيشاف انتميشي يازيدير. يازي اينسانلار آراسينداكي اونستين زامان و مكان محدوديتيني آرادان قالديرير: اونون واسيطهسي ايله، بير طرفدن، ياخينداكي آداملا اولدوغو كيمي، اوز اقداعي، چوخ اوز اقداعي آداملا دا اونسيت ساخلاماق مومكونور؛ ديگر طرفدن، يازي واسيطهسيله موعاصير اولدوغون آداملا اونسيت ساخلاماق مومكون اولدوغو كيمي، خئيلي اوللر ياشاميش ياخود خئيلي سونرالار ياشاياجاق آداملا دا اونسيت ساخلاماق مومكونور.

منمونيك واسيطهلر. منمونيك يادداساخلاماني و ايفاهني آسانلاشديرير. قئيد انتمك لازيمدير كي، ديل اوزو ده چوخ واخت منمونيك واسيطه كيمي چيخيش اندير، لاکين او، يئنگانه منمونيك واسيطه دنيلدير. بارماغا ايپ باغلاماق، ياييلغين اوجونو دويونلهمك، طلبهلر آراسيندا بارماغين اوستونده اوستگل ايشارهي قويماق منمونيك واسيطهلره مينال اولاييلر. منمونيك واسيطهلر اينكيشافين آشاعي پيلهسينده اولان قبيلهلر آراسينداها چوخ ياييلميشي.

بارماق حسابي. ديله يارديمچي واسيطهلردن بيرري ده بارماق حسابيدير. ن. ن. ميكلوخو-ماكلابي پاپواسلارين بارماق حسابي حسابلامالاريني تصوير انتميشدير. بو تصوير بارماق حسابي نين ديله نه قدر ياخين اولدوغونو گؤسترير: «پاپواس موعين بير سس، مثلا، «بي، بي، بي...» چيخار اراق بير-بيرينين آرينجا بارماقلاريني بوکور. بش؛ قدر سايديقدا او، «ايبون-بي» (ل) دنير. سونرا او، يئنين «بي، بي...» تکرار اندرک «ايبون-آلي» يه (يكي ال) چاتانادک او بيرري الي نين بارماقلاريني بوکور. سونرا او، «سامبا-بي» و «سامبا-آلي» يه (بير آياق، ايكي آياق) چاتانادک «بي، بي...» «دئيه-دئيه داوام انديرير». بونا بنزر بارماق حسابي جنوبي آفريکا قبيلهلري آراسيندا مؤوجودور. بورادا حسابلامادا اوچ آدم ايشيراک اندير: بيرينجي آدم تکليرک، ايکينجي آدم اولوقلار، اوچونجو آدم يوزلوکلر اوزره «موتخصيص لشميشدير» (بيرينجي آدم اون بارماغيني بوکودکن سونرا ايکينجي آدم بير بارماغيني، بيرينجي آدم ايکينجي دفعه اون بارماغيني بوکودکن سونرا ايکينجي آدم ايکي بارماغيني بوکور و س؛ اوچونجو آدم دا يوزلوکلري بو قايدا ايله حسابلاير).

پلان و خريطهلر ده ديله يارديمچي واسيطهلردير. بونلار ايستر شيفاهي، ايستر سه يازيلي اونسيت يارديمچي رول اوينايير. موعين بير يئري تئز تاپماق اوچون شيفاهي صورتده ايضاحات وئرک ده اولار، يازي واسيطهسيله تصوير انتمک ده اولار، بونلارين عوضينه اونون پلانيني جيزماق ياخود خريطهسييني چمک ده اولار.

ايستحصالاتدا ايشلهديلن موختليف سخئم و چئرتيوژلار وظيفهسينه گؤره پلان و خريطهلره ياخيندير.

سيقتالار واسيطهسيله اونسيت ساخلاماق دا ديله يارديمچي واسيطهلر دنير. کنچميشده موعاصير تئخنيكي واسيطهلر مؤوجود اولماديغي بير دؤورده موعين بير معلوماتي اوزاق مسافهلره نقل انتمک اوچون موختليف سيقتالاردان ايستيفاده انديلميشدير. بنله سيقتالاردان بيرري اوددور. اود سيقتاليندان، طبعي كي، قارائليقتا - گنجهلر ايستيفاده انديلميشدير. عادت، اود سيقتالي واسيطهسييني تونقاللار گورموشدور. تونقاللارين ايفاده انديگي معنا اولارين سايي و دوزلوشو ايله موعينلاشديريلميشدير. معنالار قاباقچادان الدهه انديلميش راضيليق اساسيندا شرتلنديريلير.

ايشيق سيقتالاري دا ديله يارديمچي واسيطهلر دنير. ايشيق سيقتالاريندان قديم زامانلاردان ايندييهك ايستيفاده انديليلر. بونا گؤره ده ناغيللاردا، داستانلاردا ايشيق سيقتالاريندان ايستيفاده انديلمهسي حاللارينا كيفايت قدر نومونه گؤسترک اولار. موعاصير دؤورده ايشيق سيقتالارينا ان ساده نومونه (چوخلو نومونهلردن بيرري كيمي) اولراق ايشيق فورلاري گؤسترک اولار: قيرمیزی ايشيق-تهلوکه، قاداغان، ساري ايشيق - ديقت، ياشیل ايشيق - ايجازه رمزدير.

ديلبيليك ادبياتيندا آمريکا هيندو قبيلهلرينين توستو و گوزگو سيقتالاريندان دا اونسيت اوچون ايستيفاده انديکلري حاقد چوخلو معلومات واردير. توستو سيقتاليندان گوندوزلر ايستيفاده انديليلر. توستونون قالينليغي، موعين فاصيلهلرله بوراخيلماسي، تونقاللارين سايي و س. موختليف آنلايشلار ايفاده اندير. توستونون كنيفيتيني خوصوصي سيقتالچيلار ايداره اندير؛ مثلا، توستونو قالينلاشديرماق اوچون تونقالا ياش چيرپي (عموميتله، پيس يانيب چوخ توستولهين بير شئي) آتيرلار، توستونو فاصيلهلرله بوراخماق اوچون گؤندن ايستيفاده انديرلر - گؤنو توستونون اوستونه آتديقتا توستو كسيلير، گؤتوردوکه توستو يئنيند يوكسهليلر.

شيمالي آمريکا هيندو قبيلهلرينين گوزگو سيقتالاريندان معلوماتين نقل، انديلمهسي، اونسيت واسيطهسي كيمي ايستيفاده انتمهلري حاقيندا آمريکا انتتوگرافي ريكنن معلومات وئرير. اونون معلوماتينا گؤره، او، بير هيندو قبيلهسي نين اراضيسيندن باشقا بير هيندو قبيلهسي نين اراضيسينه گنرکن اونو موشايعت اندن هيندولار درهده كي هيندولار لا گوزگو واسيطهسي ايله دانيشميشلار: يوخاريداكلار گوزگودن ايشيق سالماقلا نه ايسه دنميش و آشاغيداكلار دا گوزگودن ايشيق سالماقلا جاواب وئر ميشلر.

آ. آ. لئونتيو انستنتيك فونكسيادا ديلين ائكوپوالنتلريندن دانيشارکن يازير: «انستنتيك فونكسيادا ادبي اثرلرين موختليف ديلخاريجي كومپوننتلري ديلين ائكوپوالنتلري كيمي چيخيش انده بيلر. بورايا، اولن، شريف تربييني نين خوصوصيتلري و عوموميتله صحيفه لمه؛ ايکينجيسي، شكيل ياخود رنگ داخيلدير: مثلا، لورنس ستيرن «تريسترام شندي» اثرينده نقل انتمهين گنديشيني تصوير اندن آيريني،



رابلې نين «قارقاتنوا و پاناقروئل» اثرينده بوتولكانين تصويريني و س. گوستهرك؛ اوچونجوسو، همين فونكسيادا، نئجه دئيرلر، بوش يئر ده چيخيش انده بيلر. بو حاديه ايله ي. ن. تينيانوو خوصوصي اولاراق مشغول اولموشدور. او، خوصوصن «ينوگنني اونئكين» اثرينده رئال نظره چارپيديرلان ميصراعلارلا هئچ جور اويغون گلهمين، شاعيرين موعين مقصدله داخل ائتديگي بوراخيلميش بندلرين موهم كومپوزيسيا اهميتيني قئيد اندير. بو بوراخيلميش ميصراعلار حاقيندا ي. س. ستئپانوو يازير: «سئمانتيكاسينا گوره... اونلارين رولو بودور كي، اونلار اثرين داخيلي زامانيني رمزلاشديرير. اولكي بنده ياناشان بند اونون داوامي كيمي اوخونور. اولكي بندن انكويوالنتي ايله-چوخ نۇقطة ايله آيريلان بند اثرده كئچن زامانا گوره اوندان كئري قالان كيمي اوخونور» 25. قئيد ائتمك لازيمدير كي، بوتون بو واسيطلر ديلي عوض ائتمير، اونا يارديمچي واسيطلردير و اينسانين فعاليتي پروسسسينده اونلاردان بو و يا ديگر درجهده ايستيفاده ائديلير.

**نيطقين فونكسيالاري.** ديلين فونكسيالاري بيرليكه هر هانسي ديله خاص خوصوصيتدير، حالوكي نيطقين هئچ ده بوتون فونكسيالاري بوتون ديللره خاص خوصوصيت دئيلىدير. بو فونكسيالاردان بعضيسي ديللرين يالنيز بير قيسمينه عايد اولور و همين ديلده دانيشان خالقين ايجتيماعى-تاريخي اينكيشاف خوصوصيتلري ايله علاقه داردير. ديلين فونكسيالاري دايم قوومدهدير، ديلدن ايستيفاده ائديلديگي بوتون پراكتيك حاللاردا بونلار ايشله ديلىر. نيطقين فونكسيالاري ايسه او ككازيونال خوصوصيت داشي بير، سؤيلمين كونكرئت مقصديندن آسيلدير، آ. آ. لئونتيون تئرميني ايله دئسك، فاكولتتو ماهيت داشي بير. ديلين فونكسيالاري توپلو حالدا تظاهور ائدير؛ موعين كونكرئت بير تصادوفده، وضعيتده بوتون فونكسيالارين نيسبي تاثير گوجو اوزونو عئيني جور گؤسترمهسه ده هر حالدا بو فونكسيالار بير ديگري اولمادان كئچينه بيلمير. نيطقين فونكسيالاري ايسه، ديلين فونكسيالاريني موشايعت اندرك، بير قايدا اولاراق، تك-تك فعاليت گؤسترير، نادير حاللاردا بير ديگري ايله كومبيناسيادا چيخيش ائدير، لاكين نيطقين بوتون فونكسيالاري هئچ واخت بير يئرده تظاهور ائتمير، فعاليت گؤسترير. ديلين فونكسيالاري بو تؤولوكده ديله خاص خوصوصيتدير، بونا گوره ده اونلاردان هر بير اوجون آيريجا خوصوصي ديل وسايطي نظرده توتولمور، داها دوغروسو، هر بيرينين خوصوصي ديل وسايطي اولمور. نيطقين فونكسيالاري آيري-آيري نيطق ائكتلاريندا تظاهور ائتديگي اوجون خوصوصي اولاراق اونلار اوجون «آيريلميش»، اونلار «تحكيم ائديلميش» ديل واسيطلرينه ماليكدير. بوتون بو فرقلر آيدين صورتده گؤسترير كي، ديلين فونكسيالاري ايله نيطقين فونكسيالاري بير-بيريندن فرقلنديريلمه ليدير.

نيطقين فونكسيالاريندان آشاغيداكليلري گؤسترمك اولار:

(1) نيطقين ماگيك (اوسون) فونكسياسي،

(2) نيطقين نوميناتيو ياخود «ماركا» فونكسياسي،

(3) نيطقين دياكرتتيك فونكسياسي،

(4) نيطقين او ككازيونال فونكسياسي،

(5) نيطقين سيقنال فونكسياسي،

(6) نيطقين ائموديو (ياخود ائموديو-ولوننتاتيو) فونكسياسي،

(7) نيطقين انكسپرئسيو فونكسياسي،

(8) نيطقين ائستنتتيك ياخود پونتيك فونكسياسي،

(9) نيطقين ائنتتيك (ياخود ميلي) فونكسياسي،

(10) نيطقين فنتيك فونكسياسي.

**نيطقين ماگيك فونكسياسي.** امئريكاهيندولاري، آوستراليا و اوكنانينانين آبوريجنئلري، آفريكانين هله ايبتيدياي قبيله قورولوشو دؤورو كئچيرن قبيله لري آراسيندا نيطقين ماگيك فونكسياسي گئنئش ياييلميشدير. اونلار سوزون فؤوق العاده و سيرلي تاثير قوومسینه ماليك اولدوغونا اينانير، اينانيرلار كي، سوزون گوجو ايله اطراف موحيطه تاثير ائتمك، اونو دگيشمك، آدامين آديني بيلمكله اونا خطر يئتيرمك اولار. حتا اينكيشاف ائتميش جمعيتلر ده ده ديني ياخود ديندن اولكي دونياگوروشه ماليك اولان بعضي آداملار اوز ديللرينده نيطقين ماگيك ياخود اونا ياخين مقصدلر اوجون ايستيفاده ائديلر. اونلار نيطقين اونسيت واسيطه سي كيمي دئييل، روحلارلا دانيشماق، طبيعته تاثير ائتمك و س. اوجون ايستيفاده ائديلر. آذربايجانليلار آراسيندا گئنئش ياييلميش دوعا يازديرماق، جادو ائلتديرمك نيطقين ماگيك فونكسياسيندان باشقا بير شئي دئيلىدير. نوروز بايراميندان اولكي چرشنبه آخشامي آداملارين اود اوزريندن توللانيب «آغيريمي، بو غورومو يئر گؤتورسون، روزمو آلاه يئتيرسين» سؤيله مهي ده نيطقين ماگيك فونكسياسينا ميثال اولار بيلر. بابام منه غضبنميش

ایتي ساکیت لشدیرمک اوچون بئله بیر دوا اوخوماغي اؤیرتمیشدی: «کلیو هون باسیتون زیر ائهی بیل وسیت» (سؤزلرین نه دئمک اولدوغونو بیلیمیرم، حتا دوزگونلوگونه ده زمانت وئر میرم). بو دا نیطقین ماگیک فونکسیاسیدیر. آ. ق. ستیرکین یازیر کی، «ایبتیدایی اینسان دیلدن تکجه تفکور اساسی و اونسیت واسیطهسی معناسیندا آلت کیمی ایستیفاده ائتمیردی، هم ده طبیعت حادثه لرینه تاثیر آلتی معناسیندا ایستیفاده ائدیردی، ائله دوشونوردو کی، آرزو ائتدیگی مقصده ماگیک حرکاتلرده کی یالواریش و اوسونون کؤمگی ایله چاتا بیلر» 1. ایندی بئله حتا عالی تحصیل آلمیش، هر جور عملرله سیلاخلانمیش، تامامیله مدنی آداملارین مونوتئیست (تک آلاهللی) دینلرده- آلاها، بئغمبره، ایماملارا یالواریش و اوسونلا موراجیعت ائتمهسی ده نیطقین ماگیک فونکسیاسیدیر و سؤزون اعجازکار قوه سینه اینانماقدان باشقا بیر شئی دئییلدیر.

اینکیشاف ائتمیش جمعیتلرده سؤزون ماگیک فونکسیاسی اؤزونو تابو و ائوفنیزلرین مؤوجودلوغوندا کؤستریر.

**نیطقین نومیناتیو یاخود «مارکا» فونکسیاسی.** نیطقین بو فونکسیاسیندا اساس مقصد فیکری موعین بیر آدرئساتا (دینلهین) چاتدیرماق، اینسانلار آراسیندا کونتاکت (علاقه) یاراتماق دئییل، فیکرین بو و یا دیگر اوبیئکتینی کؤستریمک یاخود موعینلشدیرمکدیر. عادتین، نیطقین بو فونکسیاسیندا آدلیق جولملردن و نئرمینلوزی لئکسیکادان ایستیفاده ائدیلیر. نیطقین نومیناتیو فونکسیاسیندان کونکرنت اوبیئکتلری - جوغرافی منطقه لرین، ماقزالارین، موسیسه لرین، ایدارلرین، سنایع محصولونون آدلاندریلماسیندا ایستیفاده ائدیلیر. دیلین رنکلام مقصدیله ایشله دیلمهسی ده نیطقین نومیناتیو فونکسیاسینا نومونه اولای بیلر.

**نیطقین دیاکریتیکی فونکسیاسی.** نیطقین غیری-نیطقی سینتوسیالاری کوررئکسیا ائتمک (دوزلتمک) یاخود تاماملماق مقصدیله ایشله دیلمه سینه نیطقین دیاکریتیکی فونکسیاسی دئییلیر. مثلا، خاهییش ائدیرم، منه گنجه-شهرینه دک بیر بیلنت و اورادان گنریبه باکی شهرینه دک بیر بیلنت وئرین عوضینه گنجه - اورایا و گنریبه-دئییریک. کؤسترمه ایشارهسی ده نیطقین بو فونکسیاسینا آیددیر.

**نیطقین سیقتال فونکسیاسی.** نیطقین بو فونکسیاسی دیاکریتیکی فونکسیا ایله سیخ علاقهدار دیر؛ اونلاری بیرلشدیرمک ده اولار. نیطقین سیقتال فونکسیاسیندان نیطق واسیطه لریندن آدرئساتی خبردار ائتمک و 26 آدرئساتین موعین رنکسیا وئرمه سینه نایل اولماق مقصدیله ایستیفاده ائیلیمه سیدیر. آدرئسات اینسان دا، حیوان دا، گله جکده ایسه نیطقله ایداره ائدیلن مؤخانیزم ده اولای بیلر. بو زمان خصوصی ایشله نیلمیش سس بیرلشمه لری، سؤز بیرلشمه لری، آبرئویاتورالاشدیریلیمیش (ایکی و داها چوخ سؤزدن ایختیصارلا دوزلدیلیمیش سؤز) جولملر، هابئله خصوصی اینتوناسیا شکلینده نیطق سیقتالاریندان یاخود کوماندالاردان ایستیفاده ائدیلیر. نیطقین سیقتال فونکسیاسیندان خصوصن اینسانلارین امک فعالیتینده داها چوخ ایستیفاده ائدیلیر. نیطقین بئله سیمپرکتیک ایستیفاده سینه یوکلهمه و یوک بوشالتما زامانی ایشله دیلن «ماینا- ویرا» تیبلی نیطق سیقتالاری یاریم سیستئمینی نومونه کؤستریمک اولار.

**نیطقین اوککازیونال فونکسیاسی.** نیطقین بو فونکسیاسی نیطقه غیری-نیطقی سینتوسیاسی نین داخل ائیلیمه سینده اوزونو کؤستریر. بو، کونکرنت نیطق سینتوسیاسیندا نیطق سؤیلمی نین بو و یا دیگر انکویولنتت اوککازیونال عوضلیمه سیدیر. مثلا، بیر آدامین کوت (ساوادسیز) اولدوغونو کؤستریمک اوچون اونون آدینی چکدیکدن سونرا بارماغیمیزلا ستولو یاخود دیواری تاقیلا دیریق. داها ایکی میثال کؤستریمک. بیر آدامین آخماق اولدوغونو کؤستریمک اوچون بارماغیمیزی گیجگاهیمیزا دایاییب فیرلادیریق، او وجوموزو هاوایا آچیق توتوب اینله بیریک. بیر نفرین سرخوش اولدوغونو بیلدیریمک اوچون بو غازی میزا چیرتما ووروروق.

**نیطقین فئیک فونکسیاسی.** نیطقین دانیشانلا دینلهین آراسیندا کونتاکت یاراتماق اوچون ایستیفاده ائیلیمه سینه نیطقین فئیک یاخود کونتاکت فونکسیاسی دئییلیر. گؤرونور، نیطقین بیرینجی سیقتال، ایلك نؤوبه ده وکاتیو شکیلده ایشله دیلمهسی ایله علاقهدار اولان چوخو حاللاری نیطقین فئیک فونکسیاسی ایله علاقهداریمک لازیمدیر. وکاتیولرین، خصوصن فوننتیک وکاتیولرین بعضی خصوصیتلرینی، اروپا دیلرینین اکثریتینده کی ضعیفه مییش (رئوکسیا اولونوموش) سینتاکتیک ترکیب لری ده، گؤرونور، نیطقین فئیک فونکسیاسینا آید ائتمک لازیمدیر.

**نیطقین ائموتیو فونکسیاسی.** نیطقین ائموتیو یاخود ائموتیو-وولونتاٹیو فونکسیاسی دانیشانین حیس و ایفاده سینی ایفاده ائتمک مقصدیله ایشله دیلن سؤیلملر ده یاخود دانیشان دینلهینی موعین بیر حرکتی ائتمگه سؤوق ائتدیگه تظاهور ائدیر. نیطقین ائموتیو فونکسیاسیندا رنگارنگ اینتوناسیا واسیطه لریندن، ایختیصاسلاشدیریلیمیش سؤیلملردن، سئجه لئکسیکادان و سپسیفیک جولمه کونستروکسیالاریندان ایستیفاده ائدیلیر؛ بو فونکسیانین، نئجه دئیرلر، اؤزونه مخصوص دیل واسیطه لری وار دیر.

**نیطقین- انکسپرنسیو فونکسیاسی.** نیطقین انکسپرنسیو فونکسیاسی دیلین انکسپرنسیو فونکسیاسی ایله سیخ علاقهدار دیر، لاکین دیلچیلیک ادبیاتیندا، هابئله پسیکولوگیایا حصر ائیلیمیش ادبیاتدا دیلین انکسپرنسیو فونکسیاسی اطرافلی تدقیق ائدیلدیگی حالدا نیطقین انکسپرنسیو فونکسیاسی ضعیف تدقیق ائدیلیمیشدیر. علمی ادبیاتین اکثریتینده نیطقین بو فونکسیاسی نین مؤوجودلوغو هئج کؤستریلیمه مییش، تک-توک ادبیاتدا نیطقین انکسپرنسیو فونکسیاسی نین دا مؤوجود اولدوغو کؤستریلیر، لاکین بو فونکسیانین ایفاده واسیطه لری، سحییه وی خصوصیتلری تحلیل ائدیلیر.

نېطقين ائكسپرئسيو فونكسياسي فيكرين ايفادهلي وئريلمهسېنه خىدمت ائندىگي اوچون ائوسيونال دىل و اھىدلرېندن اېستېفاده ائدېر. بئله دىل و اھىدلرېنه خوصوصي لئكسيك و اھىدلر، نىدالار، ھابئله وورغو، اېنتوناسيا و س. عايد ائدىلبىلر.

**نېطقين ائستنتىك ياخود پونئىك فونكسياسي.** علمي ادبىياتدا نېطقين بو فونكسياسي پونئىك فونكسيادا آدلانېر. بو فونكسيادا دىلدا باشقا پونئىكا و ادبىياتدا عايد اولدوغو اوچون ادبىياتدا اونون گئنىش تئدقېقېنه راست گلىرىك. دوزدور، علمي ادبىياتدا داھا چوخ نېطقين پونئىك فونكسياسىندا اېشلەدىلن دىل واسىطەلرېندن صؤحبت گئدىر، آئجاق بو فونكسيانين اوزو دە كىفايت قدر سىجىھەندىرېلېر.

دىلچىلىك ادبىياتىندا ائستنتىك (پونئىك) فونكسيادا گاه دىل، گاه نېطقە عايد ائدىلېر. بو اوندان اېرەلي گلىر كى، ائستنتىك فونكسيادا بدىعي ادبىياتدا چوخ گئنىش يايلىمىش دىل واسىطەلرېندن اېستېفاده ائدېر و فىلولوقلار آراسىندا گئنىش نوفۇدا مالىكىدىر، دىگر طرفدن، بو فونكسيانين صىرف اوزونەمخوص نېطق ايفاده واسىطەلرې و اردېر. مثلاً، پراقا دىلچىلىك مەكتىبى نىن نوماىندەلرې اوز «تئزىسلرېندە» ائو صىرف دىل فونكسياسى حساب ائدىر، اونا گئنىش يئر وئرېر و پونئىك فونكسيانين نېطق فونكسياسى حساب ائتمىگي اونون اھمىيىنى آزالتماق كىمى قىمەتلىدىرېلر. دوزدور، اونلار بو فونكسيانين سىجىھەندىرېر كئ آيدىن تئرمىنولوگىيادا اېستېفاده ائتمىلر، گاه دىلېن پونئىك فونكسياسى، گاه پونئىك دىل، گاه پونئىك ياخود ائوسيونال، يا دا آففەكتىو نېطق فعالىيىتىدىن دانىشېرلار، باشقا سؤزلە دئسك، دىلېن ياخود نېطقين فونكسيالارېنى، خوصوصى نؤوع نېطق قورولوشونو و دىل سترۇكتۇرونون ژانر-اوسلوب اېستراتىفېكاسىنى فرقلندىرېمىلر.

پراقا دىلچىلىك مەكتىبى نىن نوماىندەلرې پونئىك نېطقين ائو پونئىك اولمايان نېطقەن فرقلندىرېن اساس خوصوصىيىنى اونون دىلخارىجى رئاللىغا باشقا جور موناسىبىيىندە گورۇدولر. اونسىت فونكسياسىنا مالىك اولان نېطق ايشاره ائدىلنە يۇنلدىگى حالدا پونئىك فونكسيادا مالىك نېطق ايشارەنن اوزونە يۇنلدىلېر. بو سؤزلر پونئىك نېطقە دوزگون قىمەت وئرېر. لاكىن علاوه ائتمك لازىمدىر كى، نورمال پونئىكا تىكجە ايشارە يوخ، ھەم دە ايشارە ائدىلنە يۇنلدىلېر، چونكى بئله پونئىكا اوزونون ھەر بىر عونصورو ايلە دىلدا كئاردا يئرلش موعىن بىر معنا ايفاده ائدېر.

آ. مارتىنە يازىر كى، ائستنتىك فونكسيادا دىلېن كومونىكاتىو و ائكسپرئسيو فونكسيالارې ايلە سىخ علاقەدار دېر.

**نېطقين ائنتىك فونكسياسى.** دىلچىلىك ادبىياتىندا بعضاً نېطقين ائنتىك، يعنى دانىشانىن مىلى منسوبىيىنى ايفادە ائتمە فونكسياسى نىن اولدوغو دا گورۇلېلر. بو فونكسيادا گاه دىل، گاه نېطقە عايد ائدىلېر. آ. لئونتىئو اونو دىلېن مىلى-مەدىنى فونكسياسى، آ. ق. آغايئو ايسە دىلېن ائنتىك فونكسياسى آدلاندىرېر. آ. ق. آغايئو بو فونكسيادا «مىلتىن تشكولو و قورونماسى فاكئورۇ» كىمى، «ائنتىك داخىلى بىرلشمە» فونكسياسى كىمى دانىشېر 27. م. ن. قوبولۇ دا دىلې موهوم ائنتىك موعىنلشدىرېجى حساب ائدىر.

بو سؤزلردە موعىن قدر حقىقت و اردېر. دىلدە ائلە عونصورلر و اردېر كى، بونلار يالنىز ھەمىن دىلە عايد. اولابىلر، باشقا بىر دىلدە ھەمىن عونصورلرې تاپماق غىرى-مومكۇندور. نېطقين بو خوصوصىيىنى اونون ائنتىك فونكسياسى سايىلا بىلر.

نېطق دىلېن خارىجى تظاھورو، اونون كونكرئت حىاتا كئچىرېلمەسىدىر. بونا گورە دە طبعىي اولاراق ھەر ھانسى نېطقە دىلېن فونكسيالارې دا اوز عكسىنى تاپمايدىر و تاپېر. دىل فونكسيالارېندا علاوه نېطقين يالنىز اوزونە مخصوص اولان فونكسيالارې دا مۇوجوددور. محض بونا گورە دىر كى، نېطقين بعضى فونكسيالارې دىلېن فونكسيالارېندا اوزونو گورۇستىمىر، بعضى فونكسيالارې ايلە ياناشى تظاھور ائدېر.

**نېطقە ياردىمچى واسىطەلر.** نېطقين ائكسپرئسيو فونكسياسىندا موختلىف پارالىئوقىستىك حادىئەلر نېطقە ياردىمچى واسىطەلر كىمى چىخىش ائدە بىلر. بئله پارالىئوقىستىك حادىئەلرە معنالى حركتلر - مىمىكا و ژئستلر نومونە اولابىلر. اوزون، گورۇلرېن، دوداقلارېن، بورنونون و آلىنن حركتى واسىطەسىلە فىكرىن ايفادەسىنە مىمىكا دئىلېر؛ الين، قولون، آياغىن، باشىن و بدنن حركتى ايلە فىكرىن ايفادەسىنە ژئست دئىلېر.

موعاصىر دؤوردە پارالىئوقىستىكا ايلە اىستر دونيانىن ھەر يئرېندە، اىسترسە خارىجى اولكەلردە مشغول اولورلار؛ خارىجە بو حاقدان حئا مونوقرافىيا دا يازىلمىشدىر. آذربايجان دىلچىلىگىندە پارالىئوقىستىكا حاقدان ايلك معلوماتا ز. وئر دىيئوا، ف. آغايئو و م. عادىلوون يازدىقلارې «دىلچىلىك پىروبللملرې» (باكى، 1982، س. 133-149) آدلى اثر دە راست گلىرىك. لاكىن قئىد ائتمك لازىمدىر كى، پارالىئوقىستىك حادىئەلر نىكى آذربايجان دىلچىلىگىندە، حئا ائىكىشاف ائتمىش روس دىلچىلىگىندە بئله ھە تئدق ائدىلمەمىشدىر. پارالىئوقىستىك حادىئەلر نى تئدقېقېن دىلچىلىك اوچون، دىلېن اوزىرە نىلمەسى اوچون بؤيوك اھمىيىتى و اردېر. مثلاً، اجنې موعىن بىر دىلدە نە قدر ياخشى دانىشسا دا ھەمىن دىلدە دانىشان آدم (اجنې نىن دانىشدىغى دىل آنا دىلې اولان آدم) اونون نېطقىنى دوزگون قاوراماز. دونىادا ائلە دىللر و اردېر كى، پارالىئوقىستىك حادىئەلر سىز، مثلاً، ژئستلر سىز، كئچىنە بىلمىر. دئىلدىگىنە گورە، اىتالىان دىلېندە، خوصوصن اونون نئاپولتئان دىالئكتىندە ژئستلر سىز دانىشدىقدا تىز اىتالىان دىلېندە دانىشماغىنا باخماياراق اىتالىانلار سنى باشا دوشمور.

ميميكا و ژئستلرين معناسي اولجهدن شرطلنديريلمهليدير، بئله اولماديقدا اونلار اونسيتته خيدمت انده بيلمز: ميميكا و ژئستله دانيشانلار بير-بيريني باشا دوشمز. موللا نصرالدينين لطيفه لر يندن بير ي بونو پارلاق ثبوت اندير: «باشقا مملكتلرين بيريندن امير تئيمورون يانينا بير عاليم گلير، ترجمه چي واسيطه سيله بير چوخ صؤحبت اننديكن سونرا، بو مملكتين عاليملري ايله گؤروشمك ايسته ديگيني بيلديرير. تئيمور بوتون عاليملري ييغير. انجاق بو عاليملردن هئچ بير ي بو اجنبي عاليمله موباحيئه گيريشمگه جورأت ائله مير. آخيردا بونلارين بو قدر قورخدوقلاريني گؤرن موللا موباحيئني اؤز بوينونا گؤتورور. مجلس قورولور. اجنبي عاليم يئرده بير دايره چكيب اوزونو موللايا توتور. موللا بير آز فيكيرلشيب دايره ني ايكي يئره بؤلور. گؤرور عاليم دانيشمير. بير جيزيق دا چكيب بؤلور دؤرد يئر، اوچ حيصه سيني اؤزونه طرف چكير، بير حيصه سيني ايسه اجنبي عاليمه وئيرير كيمي حركت ائله يير. اجنبي عاليم راضيلاشير. بوندان سونرا عاليم اليني آرخاسي يئره دوغرو يومولو بير وضعيته توتاراق موللادان جاواب گؤزله يير. موللا دا اليني تاماميله بونون عكسینه، يعني بارماقلاريني يئره دوغرو توتماقلا جاواب وئيرير. عاليم بونا دا راضي اولور. اوچونجو دفعه عاليم اوزونو ايشاره اندرك يئيرير كيمي حركت گؤستيرير، موللا دا تئز جيبيندن بير يومورتا چيخاردير و قوللاريني قوش قانادي كيمي چيريرير.

عاليم گولهرك موللانين اليندن اؤپور. موللا گندير. تئيمور ترجمه چي واسيطه سيله عاليمه موراجيعت اندرك سوروشور:

- بو ايشارلردن بيز هئچ بير شئي انلامديق.

عاليم دئيرير:

- دنيا حاقيندا فيكيرلر موختليفيدير. من يئرده او دايره ني جيزماقدا يئر كوره سي نين يومرو اولدوغونو دئيريرك سيزين عاليمين بو بارده فيكيري بيلمك ايسته دييم. ماشاللا سيزين عاليم، تئز كورنين انكواتورونو چكدي، سونرا دؤرد يئره بؤلهرك اوچ حيصه سي نين سو، بير حيصه سي نين قورو اولدوغونو قنيد انندي. سونرا من كوره اوزرينده اولان بيتكيلرين حياتي حاقيندا اونون فيكيري بيلمك ايسته دييم. عاليمين بونا دا دوغرو جاواب وئردي. بوتون بيتكيلرين هاميسي نين ياغيش و گونش شو عالاري واسيطه سيله ياشايدغيني دئدي. اوچونجو سوال اولاراق من اينسانلار و حيوونلار حاقيندا اونون فيكيري بيلمك ايسته ديكد و تئز، بير يومورتا ايله قوشلارين دخي بو جينسه عايد اولدوقلاريني منيم يادما سالدي.

عاليم گنديكدن سونرا تئيمور موللاني چاغيريب اونون عاليمله اولان سوال-جاواي حاقيندا سوروشور، موللا دئيرير:

- ائه، عاليم... من ده ائه بيليرديم كي، دوغرودان دا بير درين آدامدير. او لاپ سارساق، قارينقولونون بيريسي ايميش كي... اول يئرده بير دايره چكيب منه دئدي كي، آي ايندي بورادا بير تاوا قايقاناق اولايدي. من ده تئز ياري بؤلوب دئديم كي، هاميسي نين سنه وئرمز لر، بيز ده واريق. گؤردوم، آشانم راضي اولمور. تئز بير ده اورتادان بؤلوب اوچ پاييني اؤزومه گؤتوردوم كي، «گؤرمه ميشليك ائلسن، بئله اولار». كيشي گؤردو كي، قايقاناق الدن گنده جك، راضي اولدو. ايكي نجي دفعه اليني گويه توتدو كي، «ببر قازان پلولا نجه سن؟»-من ده الي اوزو آشاغي توتوب دئديم: «اوستونده قاراسي اولسا، يئيرم». اوچونجو دفعه قاريني منه گؤستريب دئدي: «بولدان گل ميشم، آجام». من ده تئز جيبيندن يومورتاني چيخارديم كي؛ «جانين اوچون، من اوزوم سندن ده آجام، اؤزو ده جيبimde بيرجه دنه يومورتا وار، هئچ اوز وورما، وئر بيلمه جگم» 28.

ميميكا و ژئستلر سيتواتيو شرطلندير يديگي كيمي ميلي باخيمدان دا شرطلير - عيني بير ژئست موختليف خالقلاردا موختليف معنا ايفاده اندير؛ مثلا، باشين يوخاريدان آشاغييا دوغرو تر پهديله سي بعضي خالقلاردا «بلي»، باشقالاريندا «خنيير» معناسي ايفاده اندير.

نيطقين دياكرينيك فونكسياسيندا ايشاره ژئستلري ديلين انكيوالنتي كيمي چيخيش اندير.

نيطقين اوكلاريونال فونكسياسيندا دا يارديمچي واسيطه لر دن ايستيفاده انديلير. مثلا، بيرينين ساوادي سيز ياخود آخماق اولدوغونو دئتمك ايسته ديكد ستولو ياخود ديوار ي تيقلاديريق، بيرينين دلي اولدوغونو گؤسترمك ايسته ديكد ايسه شهادت بارماغي ميري گيجگاهيميزا دايييب فير لاديريق.

ايستر ديل، ايستر سه ده نيطقه يارديمچي واسيطه لر مستقيل ايشلنير، حتا مستقيل معنايا دا ماليك دئييلدير؛ اونلار يالنيز ديلله و نيطقه بير ليكد ايشلنير و اؤز سئمانتيك معنالاريني دا يالنيز ديل و نيطق احاطه سينده، موحيطينده آير.

- 1 V. A. Zveqintsev. Teoreticheskiye i prikladnaya lingvistika. M.,1969, s. 19.
2. K. I. Platonov. Slova kak fizioloqicheskiy i leqebniy faktor,M., 1962.
3. 4. V. F. Porşnev. O naqale qeloveqeskoy istorii
5. B. F. Porşnev. O naqale qeloveqeskoy istorii
6. 7. -A. P. Potseluevskii. K voprosu o drevneyşem tipe zvukovoy reqi
8. - Denotat - müvafiq dil vahidinin əks etdirdiyi xarici aləmin əşya və hadisələri.
9. Formant-sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin ümumi adı.
10. -B. P. Porşnev. O naqale qeloveqeskoy istorii
11. Sintaqm-1) təyin və təyinlənən iki üzvün birləşməsindən ibarət vahid, 2) məna bitkinliyinə malik ritotik söz qrupu.
12. F.P.Filin. Problemi sotsialnoy obslovennosti yazika. "Yazik i obşestvo Tezisi dokladov" 1966
13. Yakobson. "Linguistics and poetics. Style in language. N.York- London 1960
14. 15. Y. D. Deşeriev. Sotsialnaya lingvistika, 1977
16. F. Kainz. Psychologie der Sprache. Stuttgrt 1941
17. A. R. Luriya. Mozq qeloveka i psikoloqicheskie protsessi, 1970
18. B. F. Porşnev. O Naqale qeloveqeskoy istori
19. A.A.Leontyev. Yazik Reç Reqevaya Deyatelnost 1969
20. A. Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977
21. V. A.Aerorin. Problemi izuçenia funktsionalnoi storoni yazıka. 1975
22. D. Deşeriev. Sotsialnaya lingvistka
23. V. II Voloşinöv. Marksizm i Filosofiya Yazıka 1929.
24. D. Deşeriev. Sotsialnaya lingvistka
25. A. A Leontiev. Yazık, reç, reqevaya deyatelnost 1969,
26. A. Q. Spirkin. Proisxojdienie yazıka i eqo rol v formirovanin mışlenia. «Mışlenie i yazık», 1957,
27. A.Q.Ağaev, Funktsi yazıka kak etniqeskovo priznaka, "Yazik i obşestva". 1968.
28. Molla Nəsrəddinin lətifələri. Bakı